rekenschap

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT
VOOR WETENSCHAP EN CULTUUR

UVH
UNIVERSITEIT VOOR HUMANISTIEK
BIBLIOTHEEK
Van Asch van Wijckskade 28
3512 VS Utrecht
Tel: (030) 230101 99
Humanistisch Opleidings Instituut
BIBLIOTHEEK
Postbus 797 · 3500 AT Utrecht

Zwartboek justitie
Vrijwilligers of dienstplichtigen
Over Den Uyl

DEC. 1978 nr. 4
25e JAARGANG

DE UITLEENTERMIJN LOOPT AF OP:

PLANNEN VOOR 1979

In de jaargang van het komende jaar zullen verschijnen:
J. P. van Praag — Structuralisme,
H. Bonger — De Mensenrechten,
Han Sie — Kritiek op de agogen,
H. Freudenthal — Herdenking van Einstein,
R. Diekstra — Het probleem van zelfdoding,
P. Spigt — De geschiedenis van het ik-gevoel.
Verder zijn wij in onderhandeling over opstellen terzake van:
Alternatieve straffen,
De huidige cultuurcrisis
Emancipatie en Humanisme
De wet op de privacy
Oorzaak en gevolg van de sekten
Pedofilie
Waartoe het Strafrecht?
Vakbeweging en levensovertuiging
Voorts zal er een **speciaal nummer** gewijd worden aan humanistische visies op het **onderwijs.**

In het begin van het jaar 1979 zullen abonnees gratis een volledige index ontvangen op de eerste 20 jaargangen van dit tijdschrift.

Redaktie

INHOUD

R.T.	**Zwartboek Justitie / 149**
H. Vernes	**Het Middeleeuwse statische denken / 151**
A. den Broeder	**Conferentie Arbeid / 157**
Redaktie	**Het Verbond en het maatschappelijke vraagstuk / 160**
P. Krug	**Jewgeny Winokoerow / 161**
S. v. d. Belt	**Vrijwilligers of dienstplichtigen / 162**
B. W. Schaper	**Over Den Uyl / 175**
P. Spigt	**Over het boek van Bonger: Coornhert /184**
P. Spigt	**Notities van een lezer / 188**

Zwartboek Justitie

De liberale jongerenorganisatie JOVD heeft onlangs een Zwartboek Justitie gepubliceerd. Uit dit zwartboek blijkt hoezeer het Ministerie van Justitie in de afgelopen jaren heeft gefaald. Op vele terreinen loopt onze wetgeving achter op feitelijke maatschappelijke ontwikkelingen en valt er vanuit humanistisch oogpunt kritiek op te leveren. Laten we een aantal voorbeelden geven.

In de eerste plaats valt de verhouding tussen kerk en staat onder de primaire verantwoordelijkheid van Justitie. In de humanistische opvatting dient de overheid niet één levensovertuiging te bevoorrechten boven andere. In de praktijk zijn er nog steeds allerlei vermengingen. Het wordt hoog tijd deze stelselmatig op te sporen en te doen verdwijnen.

In de tweede plaats is er de bescherming van de persoonlijke levenssfeer. Terwijl de technische mogelijkheden van dataverzameling en -uitwisseling revolutionair zijn toegenomen, is de bescherming van burgers tegen misbruik ver achtergebleven. Dat geldt niet alleen voor particuliere databestanden, maar ook de overheid geeft slechte voorbeelden. Zo is (ondanks kritiek van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten) nog steeds niets gedaan aan de verwijdering van privacy-gevoelige zaken als de sterk verouderde gegevens omtrent de levensovertuiging uit het bevolkingsregister.

Een derde gebied is dat van de zedelijkheidswetgeving. Het ministerie staat kennelijk nog steeds onder invloed van zedenmeesters. De lijdensweg van artikel 240 WS (pornografie) is daarvan een voorbeeld. Ook de wettelijke regelingen omtrent pedofilie zijn te eenzijdig in de sfeer van de sexualiteit getrokken, en zouden meer dienen uit te gaan van de bescherming van het zelfbeschikkingsrecht van afhankelijken.

Ten vierde worden ongehuwden en niet-huwelijkse relaties onvoldoende wettelijk beschermd tegen discriminatie — sterker nog: ook de overheid doet lustig aan deze discriminatie mee. Als de overheid er baat bij heeft (bv. in het kader van de Bijstandswet) worden niet-huwelijkse relaties erkend (bv. door inhouding van uitkeringen). Op alle andere gebieden worden deze relaties ontkend of achtergesteld, van pensioenwet tot gezinskortingen van de NS.

In de vijfde plaats is de discriminatie op grond van geslacht nog steeds onvoldoende tegengegaan. Gelukkig heeft inmiddels de Emancipatiekommissie (ondersteund door de Nationale Raad voor Maatschappelijk Welzijn) een advies terzake uitgebracht. Terecht is daarin ook de discriminatie op grond van homosexualiteit mede opgenomen. Het is immers een duidelijke vorm van

discriminatie op grond van geslacht, als aan het ene geslacht niet wordt toegestaan wat aan het andere geslacht wel wordt toegestaan (namelijk zich aangetrokken voelen tot het ene geslacht). Het is een verheugend teken dat de nieuwe minister van Justitie dit advies positief heeft benaderd.

Dat geldt ook voor de zesde categorie van problemen: de rechten voor minderjarigen en het verlagen van de meerderjarigheidsgrens. Gelukkig wil de nieuwe minister nu snel de leeftijdsgrens verlagen tot 18 jaar — ook al blijft de financiële verantwoordelijkheid van de ouders een minder gelukkige zaak. Ook (ten zevende) wordt vermoedelijk iets ondernomen op het gebied van de abortus, ook al is op dit ogenblik nog niet geheel duidelijk hoe.

Terzake van de euthanasie zal (in de achtste plaats) nog wel lange tijd gewacht moeten worden vooraleer dit wettelijk juist geregeld zal zijn. In nog sterkere mate zal dit waarschijnlijk gelden voor de hulp bij zelfdoding (9e). Als tiende punt kan genoemd worden de hulpverlening aan weggelopen minderjarigen, waar de Kamer het voortouw heeft moeten nemen om tot een betere wetgeving te geraken.

Hiermede is het lijstje nog niet uitgeput. Te denken valt aan de rechtspositie van psychiatrische patiënten, het stakingsrecht, het vreemdelingenbeleid, en het gevangeniswezen. Ongetwijfeld is dan nog iets vergeten te vermelden. Het beeld is echter al duidelijk: een jarenlang falend Justitie-beleid leidt ertoe dat nu veel moet worden ingehaald. De eerste indruk is dat wij ons gelukkig mogen prijzen met de nieuwe minister. Hij wekt de indruk met grotere voortvarendheid dan zijn voorganger (hetgeen op zichzelf overigens weinig moeite hoeft te kosten) vernieuwingen in de wetgeving te willen aanbrengen.

Toch mogen wij niet al te optimistisch zijn. In de eerste plaats zal moeten blijken of onze eerste indruk juist is. In de tweede plaats zien we in verschillende andere landen (en wellicht ook enigszins in Nederland) een maatschappelijke ontwikkeling in minder humanistische richting. Te denken valt daarbij aan opkomende rassendiscriminatie in Engeland, pogingen tot ontneming van burgerrechten aan homosexuelen in de Verenigde Staten, een vergoelijkende houding ten aanzien van het oorlogsverleden in Duitsland, een anti-buitenkerkelijke houding in de Arabische wereld, enz. Wij mogen ons niet in slaap laten sussen door een klimaat van betrekkelijke verdraagzaamheid: ieder ogenblik kan zich weer de noodzaak voordoen ons middels goede rechtsregels te verdedigen tegen aanvallen op fundamentele vrijheden.

Juist in een tijd waarin (terecht) veel aandacht wordt besteed aan mentaliteitsverandering, mag niet uit het oog worden verloren dat een rechtvaardige wetgeving weliswaar geen voldoende, maar toch nog altijd een noodzakelijke voorwaarde is voor een humanistische maatschappij. Het valt daarom te hopen dat in ieder geval de liberalen en socialisten uit humanistische kring elkaar weten te vinden in het streven de gesignaleerde juridische achterstand weg te werken.

R.T.

Het Middeleeuwse statische denken

Wie, om welke reden dan ook, geregeld in de geschiedenis of in de literatuur van de middeleeuwen duikt, staat telkens weer voor merkwaardige verrassingen. Doorlopend zal hij geconfronteerd worden met verschijnselen die niet alleen tot nadenken stemmen, maar ook onweerstaanbaar om een verklaring vragen.
Ik zal, om te beginnen, voor de vuist weg enkele van die verschijnselen noemen. In de eerste plaats is er dan het wondergeloof, dat in de literatuur schering en inslag is en blijkbaar ook het dagelijks leven van de middeleeuwse mens van uur tot uur begeleidde. Hij stond er als het ware mee op en ging ermee naar bed. Een schouderophalende, misschien zelfs een tikje arrogante verklaring die zonder meer uitgaat van de naïveteit van de middeleeuwer, van een Europese beschaving die nog in haar kinderschoenen stond, is te comfortabel en te gemakkelijk voor de hand liggend, te goedkoop misschien ook, omdat het begrip ontwikkeling op zichzelf niets zegt, op zijn beurt zelf teveel om een verklaring vraagt en in ieder geval te sterk afhankelijk is van het standpunt van de beschouwer zelf. Daarbij schiet naïveteit als een mogelijkheid tot verklaring bedenkelijk tekort als het gaat om het geheel van andere opvallende feiten, waardoor het middeleeuwse leven in z'n totaliteit zo geheel anders is dan het onze.

Want behalve het wondergeloof is er zo oneindig veel meer. Wanneer we de blik maar eens richten naar de wetenschap, het wetenschappelijk denken en de wetenschapsbeoefening van die tijd, staan we wederom voor een verbijsterende ervaring. Wat zich na een korte kennismaking al aan ons opdringt is de conclusie dat de middeleeuwer wel degelijk wetenschap kent, maar niet het wetenschappelijk onderzoek, dat voor ons voorwaarde is van wetenschappelijke bedrijvigheid. Maar al te bekend is, neem ik aan, de aardige en tekenende anekdote van de jonge, hemelbestormende student die op de zon vlekken meende waargenomen te hebben en opgetogen zijn ontdekking aan zijn leraar voorlegde, die hem in alle gemoedsrust verzocht na een bepaalde tijd terug te keren, om hem op deze wijze alle gelegenheid te geven zijn boeken op het vreemde verschijnsel na te speuren. Toen de jonge student vol verwachting na afloop van de termijn zijn leermeester opnieuw opzocht, kreeg hij tot zijn grote teleurstelling te horen, dat deze naarstig alle beschikbare boeken erop nageslagen had, maar nergens iets over zonnevlekken had gelezen. „Ga heen, mijn jongen", kreeg de knaap nog als opwekkende waarschuwing voor zijn verder

wetenschappelijk leven mee, „de vlekken bevonden zich niet op de zon, maar in je ogen!"
We gaan verder. Wanneer onze Jacob van Maerlant in de eerste Nederlandse encyclopedie „Der Natueren Bloeme" (Het merkwaardige in de natuur) keurig op rijm over het algemeen baarlijke nonsens verkoopt over volken, dieren en planten, dan doet hij in feite niets anders dan de wetenschap compileren die in zijn tijd in de boeken te vinden was en plichtsgetrouw noemt hij dan ook telkens de bron van zijn onzin. Nooit komt bij hem kennelijk de behoefte op aan een nauwgezet onderzoek naar de juistheid van wat er in de gecompileerde geschriften vermeld wordt; nooit ook krijgt hij, al is het maar voor een ogenblik, de neiging om zijn verzamelde gegevens en de daaruit getrokken conclusies te controleren. Het stond in de boeken, dus behoefde hij er niet aan te twijfelen! Wetenschap betekende in de middeleeuwen uitsluitend in boeken overgeleverde en opgetaste kennis, die — en dat was vrijwel de enige eis die eraan gesteld werd — in strikte overeenstemming behoorde te zijn met de openbaringen van de hemelse God en met die van de aardse god, de paus in Rome. En nauwelijks is wetenschap wat wij in de twintigste eeuw eronder verstaan: kritisch-wetenschappelijk onderzoek — waarvoor in de middeleeuwen trouwens een verfijnd instrumentarium ontbrak. Men had er ook geen behoefte aan!
Dit statische, dit hardnekkig vasthouden aan het eenmaal gegevene, dat geen bewegelijkheid, geen verdere ontwikkeling toeliet, vinden we ook heel sterk in het middeleeuwse toneel. En met name in de abele spelen, de oudste wereldlijke toneelspelen in de cultuurgeschiedenis van West-Europa. De scènes die de handeling vormen, vloeien niet noodzakelijk uit elkaar voort, zijn daarbij niet of ternauwernood oorzakelijk met elkaar verbonden, maar staan bijna onbewegelijk naast elkaar als de afbeeldingen van een prenteboek. Het verhaal, het gebeuren op het toneel, houdt ook voor het publiek weinig verrassends in en is kennelijk niet op spanning ingesteld. Meestal is het gebaseerd op overal bekende en vaak tot op de draad versleten motieven, als ridderdeugd, hoofse liefde, die op afstand bleef en derhalve ook geen ontwikkeling kende, geloof, hoop en verregaande vroomheid, die altijd hetzelfde einddoel kenden. Dikwijls werd bovendien in de proloog de inhoud van het te vertonen stuk medegedeeld — een bewijs temeer dat het eerder ging om de statische motieven, waarbij de intrige, het verhaal, verstarde tot illustratie, dan om de spanning van de daaruit voortvloeiende en zich ontwikkelende gebeurtenissen. Ook het karakter van de hoofdpersonen blijft van het begin tot het einde aan zichzelf gelijk, ontwikkelt zich niet onder de druk van de dramatische gebeurtenissen. In de meeste gevallen zijn de belangrijkste figuren door dik en dun dragers van een bepaald idee of ideaal, waaraan zij nooit twijfelen of dat zij onder alle omstandigheden weigeren discutabel te stellen.
Men ziet het alweer! Het verhaal, de intrige, de gebeurtenis, dat wat bewegelijk en veranderlijk had kunnen zijn, wordt op het toneel verstard tot illustratie van het idee, het eeuwig onveranderlijke, het statische.

En zo zou ik, als dit niet buiten het bestek van een artikel viel, door kunnen gaan. Het wordt nu echter, dacht ik, de hoogste tijd om een verklaring te zoeken voor deze neiging tot het statische, dat zózeer het leven in de middeleeuwen beheerste, dat voor mijn gevoel niet de vroomheid, het godsbesef en het geloof voor die periode kenmerkend genoemd mogen worden, maar juist dit onbewegelijke, dit verstarde, het eenmaal voorgoed vastgelegde.

Ik zal een poging wagen. Wanneer we de middeleeuwen gemakshalve in het jaar 500 laten beginnen, daarna een ogenschijnlijk willekeurige cesuur aanbrengen bij 1789 (de Franse revolutie!) en we stellen ons vervolgens de vraag in welke periode — die van 500 tot 1789, die bijna dertien eeuwen omvat; of die van 1789 tot heden, die nog geen twee eeuwen telt — de meeste en ingrijpendste veranderingen in leven en wereld optreden, dan is het antwoord hierop vrij eenvoudig. In het laatste, betrekkelijk korte tijdperk van nog geen twee eeuwen wijzigt het aanzien van de wereld zich immers zo sterk en verrassend, dat we de ontwikkelingen eigenlijk nauwelijks meer kunnen bijbenen, laat staan overzien, terwijl in de dertien eeuwen daarvoor het beeld in grote trekken aan zichzelf gelijk blijft, althans in de kern van de zaak maar zeer weinig en dan nog zeer overzichtelijk verandert. Ik geloof dat niemand ook maar enige moeite zal hebben met deze constatering. Iets anders wordt het en daarmee tegelijk veel minder eenvoudig, wanneer we ons de vraag gaan stellen, wàt nu feitelijk de verklaring is van deze krachtige stroomversnelling in de Westeuropese ontwikkeling van de laatste twee eeuwen, die omstreeks de Franse revolutie lijkt in te zetten.

Uit de aard van de zaak ontkomen we er niet aan wanneer we de cesuur van de jaartallenreeksen bij 1789 leggen, deze versnelde ontwikkeling in verband te brengen met het typische karakter van de bourgeoisie, die in en door de Franse revolutie in wezen niets anders deed dan met geweld de politieke macht naar zich toe te trekken die in overeenstemming was met de economisch gewichtige rol die ze reeds vanaf het einde der middeleeuwen in Europa gespeeld had. Met andere woorden: als dit uitgangspunt juist is, dan zullen we ook moeten proberen te achterhalen of het statische van het middeleeuwse leven op de een of andere manier in relatie gebracht kan worden met het feodale karakter van die periode in onze geschiedenis.

Hoe moeten we ons eigenlijk de organisatie van een feodale samenleving ten naastenbij voorstellen? Wanneer ik zulk een samenleving in de volgende regels tracht te beschrijven, dan ben ik mij er volledig van bewust dat ik vereenvoudig, schematiseer, complicaties en mogelijke variabelen van het opgeroepen beeld opzettelijk weg laat of verdoezel. Maar ik meen dat een beeld, een abstractie niet anders tot stand kan komen dan door veralgemening, door schematisering. In het middelpunt van het landgoed leefde de landheer, of wat zijn titel verder ook mocht zijn. Hij leefde er naar eigen goeddunken en vrijwel onafhankelijk binnen de grenzen van zijn bezit. Zijn enige en belangrijkste taak was de bescherming van de zijnen, de horigen, de lieden die tot het landgoed behoorden en er onder geen voorwaarde af mochten. Nu heeft bezit van land alleen dan

zin wanneer het iets opbrengt, wanneer er iets op verbouwd kan worden. Een feodale maatschappij is per definitie agrarisch en de horige was de agrariër, de landbouwer, de boer. In het gunstigste geval was de beschikbare vruchtbare grond verdeeld in zoveel stukken als er horigen waren die het landbouwbedrijf konden uitoefenen. Aangezien de verdeling nooit geheel rechtvaardig kon zijn — er bestaan nu eenmaal altijd goede en slechte stukken grond — werd er na bepaalde, door de landheer tevoren vastgestelde perioden gewisseld. Zo kon een horige boer na een aantal jaren van een onvruchtbare akker op de vruchtbare van zijn naaste buurman terecht komen; de buurman kon dan op zijn beurt een nog beter of een slechter stuk land toegewezen krijgen.

Welnu — men moet zich maar eens een leven voorstellen waardoor men gedwongen wordt eeuw in, eeuw uit en van geslacht op geslacht op hetzelfde landgoed te blijven, waarop het gebod van de horigheid hooguit een onderlinge wissel van landbouwgrond toelaat, zodat men in feite voortdurend op hetzelfde stuk grond wonend, levend en werkend, steeds maar in hetzelfde kringetje rond draait! In zulk een bij uitstek feodaal leven zal, dacht ik, maar weinig veranderen, met als onvermijdelijk gevolg dat men de verandering als zodanig ook niet kent, wellicht zelfs niet accepteert. En omdat een verandering, een wijziging, waar die zich ook voordoet en hoe die zich ook manifesteert, alleen maar in beweging gezet kan worden door een oorzaak of een reeks van oorzaken, is het niet zo ver gezocht te stellen dat de gemiddelde middeleeuwse mens in wezen niet leefde met de wet van oorzaak en gevolg, de grondformule van ons modern wetenschappelijk denken en ons wetenschappelijk onderzoek. Vandaar dan ook dat hij bij een in zijn leven onverhoeds optredende wijziging — en die bleef ondanks zijn negatie van het principe natuurlijk niet uit — bij voorkeur niet wetenschappelijk zocht naar de oorzaak ervan, maar de wijziging, die hem verontrustte en zijn levensbeeld tot in de kern aantastte, des te gereder wenste te verklaren als een wonder, als een ingrijpen van bovenaf, van God. Van onbekendheid met het begrip verandering naar onbekendheid met het begrip ontwikkeling is maar één stap.

En zo werd in het middeleeuwse toneel eveneens de onontkoombaarheid van oorzaak en gevolg, de logische ontwikkeling van gebeurtenissen en menselijke karakters ontkend. Maar dat niet alleen! In hetzelfde spoor ligt ook het ontbreken van wetenschappelijk onderzoek in de middeleeuwen, het feit dat de wetenschap van die tijd statisch, dat is onveranderlijk en onaantastbaar, vastgelegd was in boeken, aan de autoriteit waarvan het karakter van een eeuwig geldende goddelijke openbaring werd verleend. Het waarheidsgehalte van de middeleeuwse wetenschap was hiërarchisch ingesteld, was onwrikbaar vertikaal, alleen aanvaardbaar in zoverre het zonder omwegen en star naar de schepper verwees.

Nu zijn er aanwijzingen dat er op gezette tijden in die feodale samenleving, die zozeer op behoud en handhaving van het oude, van het institutionele, was ingericht, spanningen zijn opgetreden die het gevaar in zich herbergden dat ze de statische maatschappij tot in de wortels aantastten. Geboorte-explosies, die

zich ondanks epidemieën en kindersterfte omzetten in een geboorteoverschot, kwamen meer voor dan men tegenwoordig geneigd is aan te nemen en konden tenslotte een dergelijke dreigende spanning veroorzaken. Een geboorteoverschot wilde toen niet meer en niet minder zeggen dan dat er onvoldoende bruikbare grond was om onder de boeren, de horigen, te verdelen, met als onvermijdelijk gevolg dat er na verloop van tijd groepen jongelui ontstonden die uit gebrek aan werk tot onduldbare baldadigheden en vandalisme overgingen. De enig mogelijke oplossing van dit probleem zag men in een voorlopige opheffing van het stringente gebod tot horigheid, van de eeuwig durende verplichting zich op een bepaald gebied te bevinden. De grenzen werden tijdelijk opengesteld en de nozems avant la lettre verdwenen tot grote opluchting van de achterblijvenden. Aangezien zij als ieder ander in leven wensten te blijven, trachtten zij in hun onderhoud te voorzien door al reizend en trekkend allerlei min of meer bruikbare artikelen, die zij gemakkelijk in een rugzak of ransel bij zich konden dragen, aan de man te brengen. De eerste marskramers duiken in de geschiedenis van West-Europa op!

Maar de zucht tot lijfsbehoud reikte nog verder. De middeleeuwen waren op hun eigen manier levensgevaarlijk, blijkbaar vooral na zonsondergang, zodat de marskramers toestemming vroegen om voor de nacht onder de wallen van burcht of kasteel hun tenten op te slaan. Zo ontstond de beveiligde „faubourg", de voorburcht, een benaming die zonder enige moeite in ons Voorburg bij 's-Gravenhage te herkennen is. Uit fau*bourg* is tenslotte *bour*geoisie, uit voor**burg burg**erij ontstaan. In feite zijn de marskramers de voorouders van de burgers.

Hoe dit ook zij, deze marskramers waren erop ingesteld te reizen. Zij trokken met hun eenvoudig vervoerbare koopwaar van het noorden naar het zuiden, van het westen naar het oosten — en terug. Ze konden niet anders, het lag in de aard van hun bestaan, van hun werkzaamheid, besloten. Maar op hun reizen en trektochten zagen ze voortdurend andere landen, andere streken, andere steden, andere mensen met andere denkwijzen en levensgewoonten. Het kon niet uitblijven: ze ontdekten dat het anders-zijn hun leven van dag tot dag begeleidde! En zo begon de verandering hun denken langzamerhand te doordringen en te beheersen — zozeer zelfs dat zij daarvan op den duur rekenschap dienden af te leggen, dat zij verklaringen wensten te zoeken voor de wijzigingen die zich in hun leven onophoudelijk aandienden. Anders gezegd: ze leerden te leven, moesten wel leven met de wet van oorzaak en gevolg, met dat wat aan de wortel van ons modern wetenschappelijk denken ligt: het onderzoek.

En voor dit onderzoek werd ook van lieverlede door de burger, de nazaat van de marskramer, het verfijnde instrumentarium ontwikkeld, van de geslepen glazen via de kijker en de microscoop naar het moderne, ingewikkelde laboratorium met z'n schier eindeloze verscheidenheid aan mogelijkheden.

Kort en goed: was de middeleeuwer statisch in zijn denken, de burger was dynamisch, denkend in termen van verandering, van ontwikkeling. En toen hij in

1789 door een revolutie de politieke macht aan zich trok, werd zijn manier van denken maatschappelijk gemeengoed. Eerst na deze machtsovername kon de maatschappij zich volledig inrichten op de verandering, op de ontwikkeling in die zin, dat terwijl in de middeleeuwen het behoud van de maatschappij werd gezien in het „zo en niet anders", dit in onze tijd wordt gezien in het „zo en nu zo snel mogelijk anders".

Hans Vernes

Conferentie Arbeid

Zondag 1 okt. 1978 kwamen ongeveer 60 mensen bijeen in de Internationale School voor Wijsbegeerte te Amersfoort om met elkaar te spreken over de betekenis van de arbeid voor de zingeving van het bestaan. De conferentie was georganiseerd door de Humanistische Stichting Socrates, die hiermede aansloot aan de discussies die de laatste jaren in velerlei lokale en regionale bijeenkomsten van het Humanistisch Verbond aan thema's op het gebied van de arbeid zijn gewijd.
Kort geleden heeft ons tijdschrift Rekenschap een bijzonder nummer aan de problematiek van de arbeid besteed. Het past, dacht de redactie, in het kader van alle activiteiten binnen de humanistische beweging, dat met een nabetrachting kennis wordt genomen van de resultaten van de conferentie.

Zingeving en zinontlening

Aan de deelnemers was een documentatie- en discussiecahier toegezonden. Daarin was een probleemverkennende beschouwing opgenomen, die de vraag naar de zin van de arbeid centraal stelde. Volgens die beschouwing is de kern van de vraag of mensen door middel van hun arbeid zin kunnen geven aan hun bestaan, respectievelijk of zij aan de arbeid voor zichzelf enige zin kunnen ontlenen. Kenmerkend voor bewust levende mensen is immers dat zij zin willen geven aan hun bestaan. Er is sprake van zingeving wanneer mensen bewust hun eigen situatie structureren, alleen of in goed samenspel met anderen. Wanneer die zingeving naar eigen ontwerp niet mogelijk is, kan de aanwezigheid of het handelen van iemand voor hemzelf zinloos of onzinnig zijn. Voor zover men zin kan geven aan zijn eigen bestaan, kan men aan dat bestaan ook zin ontlenen. Daarnaast kan wat anderen doen, wat anderen hebben gemaakt, voor iemand eveneens van betekenis zijn.
Over de zin van de arbeid zegt deze probleemverkenning, dat mensen zin kunnen ontlenen aan arbeid die voorziet in wezenlijke behoeften en dat zij zin kunnen geven aan hun eigen bestaan door bewust te kiezen voor een arbeidsinspanning die een bijdrage levert aan de menselijke behoeftenbevrediging. Van belang is daarbij dat zij de gelegenheid hebben op hun eigen manier creatief en produktief bezig te zijn, omdat juist dat zin kan geven aan hun arbeid. Van meer belang is nog, dat zij de kans hebben werk te verrichten waarvan zij zelf vol overtuiging vinden dat zij het moeten doen, voor hun eigen ontplooiing of voor de samenleving.

Voorts wordt gesteld dat offers in de vorm van tijd, fysieke en psychische belasting, gevaren voor de gezondheid en sociale spanningen te zwaar kunnen zijn om van een menswaardige arbeidssituatie te kunnen spreken. Dergelijke offers zullen doorgaans belemmerend zijn voor de zingeving, soms ook een uitdaging zijn die zin geeft aan de arbeid. Tenslotte wordt opgemerkt, dat zingeving aan de arbeid handelen vanuit (mede)verantwoordelijkheid veronderstelt. Men kan niet zinvol bezig zijn in horigheid of onderworpenheid, maar moet zelfstandig richting kunnen geven aan zijn arbeid.

Vraagtekens

De ochtenduren van de conferentie werden doorgebracht in discussiegroepen, die zich bogen over een viertal vragen:

1. Welke zijn uw persoonlijke ervaringen met arbeid?
2. Welke mogelijkheden en welke belemmeringen biedt het huidige arbeidsbestel in het algemeen aan mensen om zin (positieve waarde) te vinden in hun leven?
3. Welke ontwikkelingen in ons arbeidsbestel verwacht u in de nabije toekomst?
4. Is het mogelijk te spreken over dé zin van dé arbeid? Kunnen wij ons in algemene zin positief of negatief waarderend over de arbeid uitdrukken?

Uit de groepsdiscussies resulteerden opmerkingen en vragen, die via grote vellen papier werden voorgelegd aan een klein forum, bestaande uit de arbeidspsycholoog dr. E. Cools, de arbeidssocioloog dr. H. G. Hamaker en de sociaalpolitieke adviseur drs. A. L. den Broeder. Het forum ging, samen met verschillende toehoorders, tijdens de middaguren op deze schriftelijke rapportage in. Een groot deel van de rapportage bevatte vraagtekens bij de mogelijkheid van zingeving aan het bestaan door middel van de arbeid, zoal niet in het algemeen dan toch voor vele werkende mensen. Is het in de huidige samenleving zo gesteld, dat alle mensen zelfstandig en creatief aan het arbeidsproces kunnen deelnemen en aan hun arbeidssituatie of aan de resultaten van de arbeid voldoening kunnen ontlenen? Hangt dit niet in belangrijke mate af van het soort werk, dat men heeft te doen? Het maakt wel verschil, of men (zoals Cools het in zijn antwoord opmerkte) kan wijzen op de haven die men heeft gebouwd of slechts melding kan maken van het aantal zakken zand dat men op zekere dag heeft versjouwd. Veel mensen staan zo ver af van het resultaat van hun arbeid, dat er van vervreemding sprake is.

En voorts zetten verschillende discussianten vraagtekens achter de kans op betere condities voor de zingeving in de arbeid in de toekomst. Is het mogelijk mensen meer tot hun recht te laten komen wanneer de economische orde niet verandert? Staat niet de overheersing van kapitaal, technologie en technocratie in de weg aan de ontplooiing van de mens in en door zijn arbeid? Men zal (zoals Den Broeder in zijn slotwoord concludeerde) moeten bouwen aan een andere maatschappij met menswaardige arbeidsverhoudingen en -omstandigheden en

ruimer mogelijkheden voor het op eigen manier vorm en inhoud geven aan zijn arbeidsparticipatie.

Kernpunten

Zonder te streven naar een evenwichtige samenvatting van alles wat tijdens de conferentie naar voren is gebracht, kunnen uit de discussies enkele kernpunten worden gedistilleerd:

a. De arbeid is nog steeds een hoofdgegeven in onze cultuur, dat in hoge mate onze maatschappij bepaalt (Cools), waardoor vaak andere belangrijke zaken in onze maatschappij blijven liggen (Hamaker). Hoewel niemand de op zichzelf belangrijke plaats van de arbeid in het persoonlijke leven en in de samenleving zal kunnen ontkennen, is een zekere relativering wel geboden (Den Broeder).

b. Die arbeidscultuur is ook een carrièrecultuur (Hamaker), in die zin dat het hogerop komen en status verwerven veel nadruk krijgen. Daar vloeien veel pathogene invloeden uit voort, die nogal wat mensen fysiek of psychisch ziek maken (Cools). Wij zullen moeten werken aan een andere waardering van het werk dat men doet, tot een positieve en niet overtrokken waardering van alle arbeid. Dit geldt niet alleen de betaalde beroepsarbeid, maar ook de onbetaalde arbeid in het welzijnswerk en de huishoudelijke arbeid.

c. Er is een ongelijke verdeling van kans op arbeid en kans op een bevredigende loopbaan. Vrouwen, gehandicapten, ouderen en gastarbeiders worden duidelijk achtergesteld, terwijl vandaag ook veel jeugdigen het moeilijk hebben; er is duidelijk sprake van discriminatie op de arbeidsmarkt (Den Broeder). Er dreigt zo iets als een kastenstelsel te ontstaan, waarbij de actieven duidelijk van de niet-actieven onderscheiden worden (Hamaker). Rechtvaardiger verdeling van de toegangsmogelijkheden naar het arbeidsbestel en de ontwikkelingsmogelijkheden daarbinnen zal een belangrijk streefdoel moeten worden.

d. Er zijn voor mensen met weinig of geen opleiding onvoldoende mogelijkheden voor creatief werk, waardoor moeilijk een sterke arbeidsmotivatie kan worden verwacht (Cools). Het is een moeilijke, maar niet te negeren opgave ervoor te zorgen dat voor allen die willen werken het perspectief van zinnig werk gaat gelden.

e. De komende tijd zullen wij veel aandacht moeten besteden aan de werkloosheid onder de jeugd, omdat werkloosheid voor mensen die op zoek zijn naar hun identiteit extra problematisch is (Hamaker). Het mag niet voorkomen dat mensen die van school komen zo lang naar werk moeten zoeken als thans voor een snel groeiend aantal jeugdigen het geval is.

f. Het Humanistisch Verbond is geen politieke partij of vakorganisatie, die zelf concrete maatregelen kan afdwingen of bepleiten om tot een andere inrichting van het arbeidsbestel te komen, maar het kan wel inspirerend en richtinggevend optreden door een visie op een menswaardig arbeidsbestel te ontwikkelen (Den Broeder).

Deze conferentie was geen slot, maar eerder een nieuwe start. Er moet nog heel veel gedacht en gedaan worden, dat is wel duidelijk geworden.

Arie L. den Broeder

Het Verbond en het maatschappelijk vraagstuk

In het artikel van A. Den Broeder in dit tijdschrift van juni 1978, blz. 53, wordt uitgegaan van het Rapport Humanisme en Arbeid van 1968. Dan volgt de zin: „Sindsdien is er in humanistische kring nog menigmaal over arbeidsproblemen gedacht, geschreven en gesproken. Dit werd bevorderd door een klimaatsverandering in het Humanistisch Verbond, die werd gekenmerkt door een **toenemende belangstelling voor maatschappelijke en politieke vraagstukken . . .**"

Om legendevorming te voorkomen is het dienstig te memoreren welke publikaties vanwege het Verbond vóór 1968 het maatschappelijk vraagstuk tot onderwerp hadden:

Humanisme en socialisme (1946), Humanisme en maatschappij (1947), Humanisme en oorlog (1950), Humanisme en Sociale gerechtigheid (1954), Laag ontwikkelde gebieden (1956), Studiekosten (1958), Rassenprobleem (1958), Oorlog en vrede (1963), De humanist tussen de wereldmachten (1963), Humanisten over oorlog en vrede (1965).

Humanisme en arbeid (1968) was voorlopig het laatste in deze reeks. Later kwamen Humanistisch Perspectief en het Ecologievraagstuk; ook een studie over Geweld.

Behalve het bovenstaande moeten nog vermeld worden inleidingen op congressen en conferenties met de daarbij behorende publiciteit, t.w. over Humanisme en Maatschappij (1947 en 1948), Humanisme en politiek (1949), Humanisme en oorlog (1950), Overheid en burger (1961); en congresresoluties met de daarbij behorende discussies over Oorlog, kernwapenen en wereldpolitiek in 1957, 1958, 1962, 1963; over Indonesië in 1947, over Communisme in 1949, over het Bevolkingsvraagstuk in 1952 en 1962, over Rassenpolitiek in 1960.

Er zouden nog vele Nieuwjaarsbrieven en „verklaringen" te noemen zijn, maar dit lijkt ons genoeg als een bijdrage tot de — wel nodige — versterking van het historisch besef in en om het Humanistisch Verbond.

Redaktie

Gedicht van Jewgeny Winokoerow
Vertaald door P. Krug

Jewgeny Winokoerow werd in 1925 geboren. Hij schrijft uitsluitend gedichten en is bij ons minder bekend geworden dan andere Russische dichters van zijn generatie zoals Jewtoesjenko. De lyrische dichter Winokoerow richt zijn aandacht minder op de politieke actualiteit dan op de innerlijke werkelijkheid van de menselijke psyche. Een aantal gedichten bevat herinneringen aan de oorlog. Uit zijn oeuvre dat gekenmerkt wordt door een grote eenvoud, spreekt een diep verlangen naar een geestelijke ruimte, die niet ingeperkt wordt door politieke en andere dogma's. Hij verzet zich tegen de rhetoriek en de veel gehoorde slogans. Eén van zijn gedichten draagt de veelzeggende titel „De overwinning op de evidenties". Zijn bundels (waaronder een bloemlezing uit zijn werk) vonden in de Sowjet-Unie een grote lezerskring. Hieronder volgt een gedicht in vertaling.

* *
*

Diepte

Eerst heel laat begreep ik de diepte.
Heel toevallig ontmoette ik haar.
Ik dacht: ik werp een blik op haar, slechts een seconde.
En wend mij af. En het geheim blijft bestaan.
Maar reeds had de diepte mij in haar macht
Zij werd een deel van mij
En ik leef en in mij bewaar ik haar
Heel de dag
In leed of in geluk.
Ik behoud haar
Haar hatend en liefhebbend.
Vaak valt het mij moeilijk
Maar zonder haar zou ik mij voelen,
Als een schoener in de storm, die uitvoer zonder ballast.

Vrijwilligers of dienstplichtigen

De vorming van een vrijwilligersleger is voorlopig geen haalbare kaart. Dat was de korte inhoud van de brief d.d. 10 juni 1977 verzonden door de commissie Mommersteeg en gericht aan haar opdrachtgever de minister van Defensie.

Deze commissie, officieel: de staatscommissie van advies inzake de personeelsvoorziening van de krijgsmacht, ingesteld bij K.B. van 22 maart 1975 heeft eind vorig jaar haar eindrapport gepubliceerd, compleet met het onderzoekmateriaal en een verantwoording van de argumenten voor de slotconclusie.

Het rapport is uitgekomen onder de naam: Verplicht of vrijwillig dienen. Staatsdrukkerij Den Haag 1977.

De opdracht aan de commissie luidde:

— Een onderzoek in te stellen en op grond daarvan te rapporteren en te adviseren of het **wenselijk** en **mogelijk** is de krijgsmacht geheel samen te stellen uit beroepsmilitairen, andere vrijwillig dienenden en burgerpersoneel.

„Of anders gezegd", aldus Minister Vredeling indertijd in zijn installatierede en daar komt het op aan, „moeten en kunnen we de dienstplicht afschaffen". Na ruim twee en een half jaar gedegen studie meende de meerderheid van de commissie te moeten adviseren om niet, althans niet op betrekkelijk korte termijn, over te gaan tot het vormen van een kader-vrijwilligerskrijgsmacht.

Een even opmerkelijke als verheugende conclusie. De twee en een half jaar studie zijn dus niet voor niets geweest, want in het begin leek het er veel op, dat de commissie uitsluitend was samengesteld uit voorstanders van een vrijwilligersleger.

Pas ook op het laatste moment schijnt de weegschaal naar de andere, de „goede" zijde te zijn doorgeslagen. Vier leden van de commissie, aanvankelijk voorstanders van het vrijwilligersleger, zijn na het lezen van de meest recente publicaties uit de Verenigde Staten en uit Engeland blijkbaar zo aan het twijfelen gebracht, dat ze het toen puntje bij paaltje kwam niet hebben aangedurfd positief te adviseren.

Op de vraag: Wenselijk en mogelijk? Wel of niet? reageerden maar twee leden met niet wenselijk, afgezien van de haalbaarheid

negen leden: wel wenselijk, maar niet mogelijk

negen leden: wel wenselijk en ook mogelijk, onder wie de voorzitter.

De doorslag gaven tenslotte de vier reeds genoemde leden, die van oordeel waren, dat op dit moment een advies voor een integrale doorvoering van een K.V.K. (kadervrijwilligerskrijgsmacht) niet kon worden gegeven.
Toch ben ik niet helemaal gerustgesteld door dit resultaat. Ten eerste niet door de motivering van de afwijzing. De meesten zeggen immers: „Wel wenselijk, maar jammer genoeg niet mogelijk". Ik had het liever omgekeerd gezien.
Ten tweede niet door dat tussenzinnetje: althans niet op korte termijn. Dat er reden is voor deze ongerustheid blijkt wel, want na de constatering, dat een direkte en volledige invoering onmogelijk is, adviseert men een nieuw onderzoek in te stellen naar de mogelijkheid van een geleidelijke invoering door een stelselmatige vergroting van het kontingent vrijwilligers, natuurlijk gepaard gaande met een evenredige vermindering van het aantal dienstplichtigen.

Een samenwerkingsverband van jongerenorganisaties: het Anti-Vrijwilligerskomité heeft dit gevaar reeds gesignaleerd en een aktie aangekondigd tegen zo'n sluipende invoering. Dit onder de welsprekende titel: „Een vrijwilligersleger? Dat nooit!" Ook de N.V.V.- en de P.v.d.A.-jongeren, hoewel geen deel uitmakend van het aktiekomité plaatsten zich achter dit standpunt blijkens een bericht in de Volkskrant (16 jan. 1978).
Ik ben daar blij mee, want het heeft enige tijd geduurd, voordat de jongerenorganisaties, die natuurlijk nauw bij deze zaak betrokken zijn, zich bewust werden van de gevaren die hier dreigen. Niet onbegrijpelijk overigens, want op het eerste gezicht lijkt het vanzelfsprekend een aantrekkelijke gedachte staatsdwang te vervangen door de vrije wil. Ook veel humanisten zal het woord vrijwillig prettiger in de oren klinken dan het woord dienstplicht. Zeker met betrekking tot een instituut, dat door zijn doelstelling en arsenaal van middelen, organisatiestruktuur en de daarmee samenhangende menselijke verhoudingen velen in onze kring toch al niet zo lekker zit.
Dat ook veel dienstplichtigen het aanvankelijk geen onaantrekkelijke gedachte vonden ligt voor de hand. Als dat doorging zouden zij immers van de klus verlost zijn. Want dat moet volmondig erkend worden: Het is een driedubbel vermaledijd rotkarwei, dat zij, de dienstplichtigen, moeten opknappen. In een kritieke fase van hun leven, juist op de grens van jeugd en volwassenheid, worden ze onttrokken aan hun normale leefsituatie en overgeplant in een voor hen vreemde autoritaire omgeving.
Vaak goed ontwikkeld en opgevoed in moderne geest tot vrije zelfstandigheid, zien zij zich plotseling verdwaald in een streng hiërarchisch georganiseerd samenlevingsverband, waar de waarden en deugden van voor de Franse Revolutie nog in ere worden gehouden: de ondergeschiktheid aan de meerdere; onderworpenheid aan de krijgstucht; trouw aan dit en eerbied voor dat.
Er wordt van hen verwacht, dat ze zomaar met vier, acht, tien of nog meer

anderen een soort commune vormen van enkel mannen, door het toeval of met behulp van de computer bij elkaar geharkt. In ieder geval hebben ze elkaar niet uitgezocht zo intiem met elkaar samen te leven.
Op zichzelf is het nog een wonder, dat het zo vaak goed gaat, maar toch kunnen op soldatenkamers spanningen ontstaan, die er niet om liegen. Of omdat de sociale en culturele verschillen te groot zijn of eenvoudig omdat karakters niet bij elkaar passen. Een belangrijke klacht in de kazernes is altijd weer het gebrek aan privacy.
Het „werk" dat ze moeten doen ervaren de meesten als dom, vies en vervelend, maar het ergste is het ethisch-paradoxale karakter ervan, zoals de defensienota van Minister Vredeling: **Om de Veiligheid van ons bestaan,** het zo treffend heeft gekarakteriseerd. Zij krijgen immers een stuk gereedschap in handen, dat maar voor één doel bruikbaar is. En dat doel is volkomen in strijd met wat ze thuis, op school en elders hebben leren kennen als de grondnorm voor goed gedrag in de omgang met anderen, n.l. dat je die ander niet mag beschadigen, laat staan doden.
Langzamerhand voelen velen zich gereduceerd tot een radertje in een gevechtsmachine, puur middel in een ondoorgrondelijk geheel, een situatie, waartegen ieder gezond mens zich instinktief verzet.
Toch is het initiatief tot deze discussie over de afschaffing van de dienstplicht niet van de dienstplichtigen, de eerst belanghebbenden uitgegaan. Die kwam juist van de andere kant, van de militaire autoriteiten, die de opdracht hebben, daar zijn ze voor ingehuurd, zorg te dragen voor een krijgsmacht, die optimaal inzetbaar is; gevechtsgereed en gevechtsbereid, zoals zij het zelf graag uitdrukken.

De beroepsmilitairen
Al een aantal jaren zagen die het niet meer zo zitten met die dienstplichtigen. De turbulente jaren van '60 tot '70 begonnen ook in het leger hun invloed uit te oefenen. Die kerels met hun lange haren, slordige kleding, revolutionaire ideeën en losbandige levensstijl begonnen eisen te stellen, die moeilijk ingepast konden worden in hun militaire wereld, waar de rechte lijn het criterium bij elke beoordeling is. Niet alleen bij de exercitie, maar ook in het denken. Zij vroegen notabene om inspraak en medezeggenschap, stelden zaken ter discussie, die niet ter discussie staan, hadden kritiek op alles en vooral op die militaire gewoonten en gebruiken, die in het verleden altijd glans en schittering hadden gegeven aan het krijgsbedrijf.
Zij wilden hun koper niet meer poetsen, hun meerderen niet meer groeten en niet meer netjes in de houding staan. Om hun eisen kracht bij te zetten, richtten ze een soldatenvakvereniging op, de V.V.D.M., die zelfs het wapen van de harde aktie niet schuwde.
Nee, dienstplichtigen waren niet meer, wat ze altijd geweest waren, n.l. dom en gewillig.
Met deze kerels kon je niet meer fatsoenlijk te voorschijn komen. De Ameri-

kaanse generaal Brown zei, dat het een verschrikking was een Nederlandse erewacht te moeten inspekteren. Natuurlijk zijn dit maar uitspraken rond de bittertafel, geen harde argumenten, waarop men een fundamentele wijziging in het defensiebeleid wat betreft de personeelsvoorziening kan baseren. Daar is nog iets meer voor nodig.

In 1971 schreef de Kon. Vereniging ter beoefening van de krijgswetenschap een prijsvraag uit met als onderwerp: De voor- en nadelen van een vrijwilligers, resp. een kadermilitiekrijgsmacht en de gewenste personele samenstelling van de Nederlandse krijgsmacht.

De Majoor H. W. Wenders van het wapen der genie, docent aan de hogere krijgsschool schreef daarop een studie, die met de eerste prijs werd bekroond en gepubliceerd in het orgaan van bovengenoemde Kon. Vereniging: Mars in Cathedra nr. 9 jg 1971. Een doorwrocht werkstuk, waarin de meeste voor- en nadelen, die later in de discussie een rol hebben gespeeld goed op een rij in slagorde tegenover elkaar werden geplaatst.

Hij wees allereerst op het feit, dat de grote massale legers hun tijd hadden gehad. In plaats van uit bewapende mannen zullen de legers in de toekomst bestaan uit bemande wapens. De apparaten nemen ook hier de mensen het werk uit handen.

Als merites voor het vrijwilligersleger noemde hij:

— De grotere vakbekwaamheid van het personeel en een betere individuele- en onderdeelsgeoefendheid. (Dit valt sterk te betwijfelen. Bij de verbindingsdienst verwonderden de Technisch Specialisten zich erover, dat zij nooit de snelheid bereikten van de dienstplichtigen bij de verschillende aktiviteiten, terwijl zij veel langer in dienst waren.)
— Een betere motivatie van de enkeling en daardoor een grotere inzetbaarheid van de eenheden. (Vraag: Is dit een intuïtief oordeel of is dit onderzocht?)
— Een doelmatiger gebruik van de personele en materiële middelen.
— Bij een verhouding van de salarissen tusen vrijwilligers en dienstplichtigen, zoals die in Nederland is, goedkoper.
— Beter beantwoordend aan het democratisch normbesef, doordat een stelsel van verplichte tewerkstelling en ongelijke lasten-verdeling wordt geelimineerd en het systeem van belasting in diensten wordt omgezet in een belasting in geld. (De ongelijke lastenverdelig heeft betrekking op het feit, dat slechts tussen de 30 en 40 % van een beschikbare jaarlichting in werkelijke dienst wordt geroepen. Inderdaad een probleem, maar niet nieuw. Vroeger werd dit probleem door loting „opgelost", vdB.)
— Tenslotte een verhoging van het nationaal inkomen.

Als bezwaren voert hij aan:

— Een geringere flexibiliteit met betrekking tot een eventueel noodzakelijke uitbreiding of inkrimping van de personele sterkte van de krijgsmacht.
— De onmogelijkheid om grotere mobilisabele eenheden aan te houden. (Dit punt heeft een belangrijke rol gespeeld in de verdere discussie. vdB)

— Een verlaging van de gemiddelde intelligentie. (Heeft betrekkelijk weinig aandacht gekregen, maar is zeer belangrijk, omdat men een kwaliteitsverbetering wenst. Vergelijk met punt één van de voordelen.)
— Afhankelijkheid van vraag en aanbod op de arbeidsmarkt, waardoor de mogelijkheid bestaat, dat niet voldaan kan worden aan de behoefte in vredestijd.
— Bij grotere discrepantie tussen salarissen van vrijwilligers en dienstplichtigen duurder.

Bij een afweging van de voor- en nadelen kwam Majoor Wenders dan tot de aanbeveling, dat de krijgsmacht na 1975 uit vrijwilligers moet bestaan, waarbij voor hem heel zwaar weegt de grotere vakbekwaamheid, de betere motivatie en dus de betere inzetbaarheid. Als voorbeelden noemt hij de Kon. Marechaussee en het Korps Mariniers.

„Bovendien", zo voegt hij er tenslotte aan toe, „zal het hele apparaat een beeldverbetering ondergaan!"

Na deze publicatie kwam de discussie goed op gang.

In een bijlage van de Defensienota 1972 „De Toekomst van de Nederlandse Defensie", werd een voorstel gelanceerd voor een dienstvervulling naar keuze. Wie de kortst mogelijke tijd wil dienen moet gecompenseerd worden door meer geld en een betere baan. In dezelfde nota werd de opmerking gemaakt, dat een krijgsmacht geheel op basis van vrijwilligheid, op den duur het meest aangewezen was. Dit op grond van maatschappelijke, militaire en macro-economische argumenten.

Eén van die argumenten was, dat de funkties bestemd voor de dienstplichtigen niet meer in overeenstemming zijn met hun stijgend ontwikkelingspeil. Met andere woorden: ze zijn er eigenlijk te goed voor. Nog één stap en men opent in navolging van het Europese bedrijfsleven de wervingsdepots in Turkije en Marokko. Een ruime aandacht werd in de nota besteed aan de ervaringen in de Verenigde Staten en Engeland. Die ervaringen zijn gunstig volgens de nota, want daar wordt voldaan aan wat als de meest essentiële voorwaarde voor het instellen van een vrijwilligerskrijgsmacht moet worden beschouwd:

a. dat het militair apparaat diep wortelt in de samenleving en hiermee sociaal-maatschappelijk diep is verweven;
b. de bevolking dit apparaat ziet als essentieel;
c. dat met name de potentiële vrijwilliger de krijgsmacht ziet als een organisatie met aantrekkelijke funkties op goede voorwaarden, goede carrière mogelijkheden, militaire vorming en training op hoog niveau;
d. dat het militaire apparaat opleidt voor een latere civiele carrière.

Dat klinkt allemaal heel mooi. Ik meen te mooi, omdat een vrijwilligersleger aan deze voorwaarden niet voldoet en niet kan voldoen, wat ik verderop hoop aan te tonen. Uit het feit, dat vier leden van de commissie Mommersteeg na het lezen van Amerikaanse en Engelse literatuur over deze materie nog van mening zijn veranderd, blijkt echter wel, dat ook daar niet aan deze essentiële

voorwaarden is voldaan.
Zelf kan ik me niet beroepen op enige eigen ervaring met het Britse vrijwilligersleger, maar de verhalen die onder Nederlandse militairen in Duitsland de ronde doen stellen me daaromtrent bepaald niet gerust.
En Amerikaanse generaals hebben niet al te lang na de overgang naar een vrijwilligersleger in de Verenigde Staten hun verwondering en hun bezorgdheid uitgesproken over het grote percentage black people in the Army en het aantal arme blanken, Portoricanen en zo. Zouden ze echt niet weten, wie daar in de United States tot de kansarmen behoren?

De publieke opinie

In een NIPO-onderzoek gehouden van 21 mei tot 7 juni 1974 reageerden op de stelling:
Een beroepsleger verdient verre de voorkeur boven een leger met dienstplichtigen.

46 % — helemaal eens
25 % — grotendeels eens
16 % — grotendeels oneens
10 % — helemaal oneens
3 % — geen mening

Politiek rechts is het in het algemeen eens met deze stelling. Aan de andere kant is er een duidelijke positieve correlatie tussen politiek links en de afwijzing ervan. De P.v.d.A. schreef in het verkiezingsprogram 1971-1975 echter nog: „In afwachting van de afschaffing van de dienstplicht wordt de diensttijd verkort tot 12 maanden. Er komt een leger voornamelijk bestaande uit kortverbandvrijwilligers". Blijkbaar dacht men in de P.v.d.A. dat dit onder haar kiezers een goede indruk zou maken. In Keerpunt was de stelling echter niet terug te vinden. Misschien al een aanwijzing voor een kentering in de opvattingen?
Zoals blijkt uit het NIPO-onderzoek was de stemming in 1974 nog duidelijk in het voordeel van een vrijwilligersleger. De voorstanders vonden het tijd worden om tot daden over te gaan. In maart 1975 werd de commissie Mommersteeg geïnstalleerd. De Stichting Volk en Verdediging, die zich bezig houdt met vragen, die betrekking hebben op de relaties tussen de Nederlandse bevolking en de krijgsmacht, hield een conferentie met als thema: Afscheid van de dienstplicht? Op die conferentie werden ook al enige kritische geluiden gehoord, ten aanzien van deze vraag.
De V.V.D.M. gaf een discussienota uit, waarin een adviescommissie zich uitsprak tegen het vrijwilligersleger.
Op de hoorzitting van de commissie Mommersteeg op 1 december 1975 bleek, dat zelfs een aantal militaire deskundigen bedenkingen had.
De woordvoerder van de Vereniging ter beoefening van de krijgswetenschap sprak zich daar tot mijn verbazing uit tegen invoering van het vrijwilligersleger. Dezelfde vereniging, die vier jaar eerder de eerste prijs had toegekend

aan de studie van Majoor Wenders. En dat niet alleen vanwege de vorm, maar ook vanwege de conclusie.

Mijn bezwaren

Na dit overzicht in vogelvlucht over de loop van de discussie tot dusver en van de argumenten, die rechts en links pro en contra zijn aangedragen wordt het tijd het eigen standpunt af te bakenen.

Het spreekt vanzelf dat mijn zorg als oud-raadsman van het Humanistisch Verbond niet in de eerste plaats uitgaat naar de krijgsmacht als instituut of naar de gevechtswaarde van het apparaat, maar naar de mensen, die in de krijgsmacht hun dienst verrichten, daarin werken en voor een goed deel daarin moeten leven. En dan speciaal naar de soldaat, de dienstplichtige van nu en eventueel de vrijwilliger van straks, als de plannen voor een vrijwilligersleger onverhoopt toch nog zouden doorgaan.

Evenmin als de dienstplichtigen zullen de vrijwilligers technisch hoog gekwalificeerde funkties krijgen, zoals sommigen durven te suggereren.

Ze worden net als de dienstplichtigen nu: tirailleur, boordschutter, stuksbediende, munitiesjouwer, mineur en sappeur. Vakmanschap, deskundigheid, verantwoordelijkheid, eigen inzicht of initiatief komen er niet aan te pas. Zelf denken is schadelijk. Hier wordt voor je gedacht, is altijd nog een populaire kreet in militaire dienst, die overigens de feitelijke toestand niet onjuist typeert.

Soldaten lopen, vallen, liggen, staan weer op, lopen, vallen opnieuw, kruipen in de tijgersluipgang, graven schuttersputten en gooien ze weer dicht. Daarna moeten ze onderhoud „plegen", hun uitrusting en het materiaal verzorgen . . . eindeloos onderhoud plegen, want de uitrusting en het materiaal is nooit voor 100 % in orde en daar moet naar gestreefd worden. Gelukkig maar, want het onderhoud is hèt middel bij uitstek om op militair verantwoorde wijze tijd dood te slaan.

Al deze militaire aktiviteiten gebeuren op bevel met gedetailleerde aanwijzingen en onder voortdurende controle van het beroepskader. Wat men van dienstplichtige en ook van vrijwillige soldaten verlangt en nodig heeft is hun jeugdige kracht, snelheid, behendigheid, hun willige gehoorzaamheid en incasseringsvermogen. Ze moeten ontberingen kunnen verdragen, vermoeienissen doorstaan en zich kunnen schikken in oncomfortabele omstandigheden.

Dat is de reden waarom een beroepsleger onmogelijk is. Soldaten van 40 tot 55 jaar zijn niet meer bruikbaar.

Daaraan zal ook de invoering van nog ingewikkelder wapensystemen niet veel kunnen veranderen, zoals wel beweerd wordt. Welke gecompliceerde vernietigingsapparatuur men in de toekomst ook mag ontwikkelen, desnoods geheel geautomatiseerd, geleid door elektronische breinen, zij zullen de soldaat in zijn schuttersputje niet overbodig maken. Zij zullen n.l. altijd beschermd moeten worden tegen aanvallen op korte afstand.

Dat vergeet men wel eens er bij te vertellen als men science-fictionachtige

fantasieën over kleinere maar technisch volmaakt geoutilleerde legertjes aandraagt als argument voor een vrijwilligerskrijgsmacht. „De bewapende mannen zullen in de toekomst vervangen worden door de bemande wapens, bemand door goed opgeleide deskundigen". Wel die deskundigen zijn er nu ook, officieren en onderofficieren, beroepsmilitairen met een ambtelijke status. Zij bedienen de ingewikkelde technische apparatuur, maar kunnen niet zonder de bescherming van een afdeling gewone soldaten.
Een raket, het meest geavanceerde wapen, waarover de krijgsmacht momenteel beschikt, doet zijn afschuwelijke werk kilometers verderop, maar tegen een aanval van een kleine commandogroep, die tot op honderd meter is doorgedrongen staat hij machteloos. Daarom moet hij omringd worden door een kordon van bewakingstroepen.
Zolang we menen, terwille van de veiligheid van ons bestaan, het niet te kunnen stellen zonder een krijgsmacht, zolang zal de eenvoudige soldaat daarvan de basis vormen. Zolang ook zal zijn leven de eerste inzet zijn, zoals de pionnen op het schaakbord. Deze taak is in vredestijd een dom, vies en vervelend corvee, doch in de ernstsituatie een zaak van leven en dood, vaak afhankelijk van de reaktiesnelheid en van het doorzicht in snel wisselende omstandigheden. Deze taak nu wil het vrijwilligersleger laten verrichten door jonge mensen, die niet 14 of zelfs 12 maanden, maar drie, vier tot vijf jaar die klus op zich zouden moeten nemen.

Wie krijgt men daarvoor?
Natuurlijk niet de academisch gevormden. Ook niet de mensen met de hogere, middelbare en lagere beroepsopleidingen.
Ze zouden wel gek zijn. Als er toch iemand te vinden was, zou men het hem sterk moeten ontraden, want hij zou ontschoold in de maatschappij terugkeren. Een aantal jaren ouder, misschien wat ervaringen rijker maar ook een aantal illusies armer.
Wie blijven over als de toekomstige kandidaten voor deze klus? Die jonge mensen, jongens en meisjes, mannen en vrouwen tussen de 18 en 25 jaar, die door het selektiesysteem, dat in ons onderwijsstelsel is ingebouwd, reeds bij de eerste ronde werden uitgezeefd en uitgespuugd. Ze konden op school niet zo goed mee, vonden het daar dus niet zo plezierig. Zodra de leerplicht hun dit toestond hebben ze de school de rug toegekeerd. Van het leerrecht, na de leerplicht maakten ze geen gebruik. Ze gingen liever werken om te verdienen.
Aan deze ongeschoolde werkende jongeren, mentaal, politiek, sociaal en economisch de minst weerbaren wil men notabene de militaire weerbaarheid van de natie ophangen.
Jongens en meisjes? Mannen en vrouwen? Ja, want plotseling heeft men voor wat altijd een typische mannenaangelegenheid geweest is de waarde van de vrouw ontdekt. „Waarom zouden vrouwen geen militaire funkties kunnen vervullen?", vraagt men zich nu in ernst af, zoals altijd al als er voor dom, vies

en vervelend werk niet genoeg mannen beschikbaar zijn.
De afwenteling van het soldatenhandwerk op de schouders van de meest kwetsbaren in onze samenleving gaat regelrecht in tegen het streven naar een rechtvaardiger verdeling van kennis, macht en inkomen, bepleit in het Humanistisch Perspektief. Wil men dit, dan is een rechtvaardiger verdeling van het onaangename, domme, vieze en vervelende werk onontkoombaar. Dit geldt in het algemeen, maar speciaal voor de militaire dienst.
Het betekent, dat men ze voor jaren overlevert aan de verveling, de zinloosheid en de vervreemding, die binnen de militaire situatie niet te vermijden zijn, hoeveel moeite men daarvoor ook doet. Dat mag men deze jonge mensen niet aandoen. Zij hebben juist een extra zorg nodig om tot een enigszins bevredigende levensontplooiing te komen.
Soldaat zijn is geen beroep, geen vak, net zo min als het militaire apparaat een bedrijf is, al heeft het bedrijfsmatige kanten. Het is een corvee. Men kan er niets mee leren, waar men in het verdere leven iets aan heeft. Men wordt er zelfs geen „kerel" door.
Zadelt men iemand voor drie, vier of vijf jaar hiermee op, dan gaat hij niet voor-, maar achteruit om daarna in de samenleving te worden teruggeworpen. Dat is niet alleen onredelijk en asociaal, maar ook gevaarlijk.
Ja maar, werpt men mij tegen, daar moet nu juist iets aan gedaan worden. Men moet in de eerste plaats zorgen voor een intensieve en liefst veelzijdige militaire training, want leegloop en verveling mogen niet voorkomen. Er is inderdaad niets zo frustrerend als zinloos rondlummelen of het moet zijn: te worden gedwongen net te doen, alsof men iets doet.
En verder moet men natuurlijk zorgen voor een goede civiele vakopleiding, zoals dat het geval is bij de Technisch Specialisten. Tenslotte ook nog voor goede carrièremogelijkheden. Dat waren immers al de voorwaarden voor vrijwillige dienstneming genoemd in het rapport: Dienstneming naar keuze.
Wat het eerste punt betreft: Het is nog altijd onmogelijk gebleken dienstplichtigen 16, 14 of zelfs 12 maanden intensief militair bezig te houden.
Een poging daartoe zou de defensiekosten opjagen tot ongekende hoogte, de gebruiksduur van het materiaal halveren en de kaderleden in een toestand van overspanning brengen. Die zijn nu al zo vaak van huis in verband met meerdaagse oefeningen.
Bovendien zou dit zinloos zijn, een voortdurende herhaling van dezelfde handelingen. Wat soldaten te doen hebben is heel eenvoudig en dus snel te leren. Voor generaals, oversten en kapiteins is er variatie genoeg in de oefeningen. Op het niveau van de soldaat komt iedere oefening op hetzelfde neer. Als dat nu nog een zichtbaar resultaat opleverde, maar dat is nooit het geval. Al wat men doet is een doen alsof, nabootsing van een situatie, die hopelijk nooit komt. Dat kan men niet zo erg lang volhouden, zeker geen jaren zonder simpel te worden.
Dan die civiele opleiding, zoals de Technisch Specialisten die krijgen. De Technisch Specialisten zijn inderdaad het beste te vergelijken met de vrij-

willigers, die men voor ogen heeft bij de invoering van een integraal vrijwilligersleger. Ook zij verlaten na een vrijwillig dienstverband van vier/vijf jaar de dienst. Maar daarmee houdt de vergelijking ook op.
Bij de T.S.-ers ligt er een duidelijke relatie tussen de militaire funktie, de vakopleiding, die ze krijgen en het werk, dat ze na hun diensttijd willen gaan doen. Zij zijn monteur, chauffeur op vrachtwagens voor zware transporten, bulldozermachinisten, rij-instrukteur enz. Dat zijn funkties, die ook buiten de militaire dienst bestaan. Hun vakopleiding houdt nauw verband met de ervaring, die ze in de dagelijkse praktijk opdoen. Dat is voor mensen, die met hun handen plegen te denken een absolute voorwaarde voor succes bij de studie. En toch, hoewel hier aan deze noodzakelijke voorwaarde is voldaan, blijft ook voor de T.S.-ers die vakopleiding een moeilijke zaak. Velen halen het niet en bereiken niet het gestelde doel.
Wat kan men dan verwachten van vrijwillige kanonniers of tirailleurs, voor wie bij de werving lagere aannemingscriteria zullen moeten worden gehanteerd dan voor Technisch Specialisten, omdat men anders het vereiste aantal niet zal halen.
Hun militaire bekwaamheden zijn buiten het militaire verband niet bruikbaar, tenminste niet op eerbare wijze.
Als ze een vakopleiding volgen, is dat niet meer dan een soort droogzwemmen, zonder enige relatie tot de dagelijkse praktijk. En dat terwijl het indertijd op school onder veel gunstiger omstandigheden dan de militaire dienst ooit zal kunnen verschaffen al niet zo goed lukte met dat leren.
Zelfs dienstplichtigen, die voor hun diensttijd al bewezen hebben, dat ze studeren kunnen en willen, lukt het tijdens de militaire dienst vaak niet, alle goede voornemens ten spijt.
Het hele sociale klimaat in de kazerne werkt tegen.
Als men bij de werving hoge verwachtingen wekt: Goed salaris plus nog een premie aan het eind van de diensttijd en nog een goede vakopleiding op de koop toe (en dat zal men moeten doen om voldoende gegadigden te lokken) dan is nu al te voorzien, dat teleurstelling en frustratie het gevolg zullen zijn. Na vijf jaar komen ze met hun teleurstellingen en hun frustraties in de maatschappij terug, zonder vooruitzichten, zonder toekomst. Vijf jaar lang hebben ze dan omgegaan met de instrumenten van het geweld. Vijf jaar lang zijn ze geestelijk voorbereid op het gebruik daarvan.
In alle landen met een vrijwilligersleger zit men met het **old-soldiersproblem.** Evenzeer als in de tijd van de huurlegers met de benden afgedankte huurlingen, die voor eigen rekening het bedrijf voortzetten.

Gevaarlijk

En dat is nog maar één gevaarlijke kant. Er is nog een andere. Majoor Wenders merkte in zijn studie op, dat de termen beroepsleger en vrijwilligerskrijgsmacht bij sommigen associaties oproepen met de begrippen staatsgreep en staat-in-de-staat.

Hij meent ten onrechte. „De democratisering binnen de krijgsmacht maken een staat-in-de-staathouding onmogelijk", zegt hij en verderop nog: „Een vrijwilligerskrijgsmacht in een democratisch land met onafhankelijke publiciteitsmedia en een nauwe binding van het militaire apparaat aan de politiek verantwoordelijke organen behoeft geen gevaar in te houden."
Ik wil daar graag dit van zeggen: Een leger, een krijgsmacht staat door zijn vertikale autoritaire organisatiestruktuur, door de aard van zijn opdracht en de daarbij aansluitende mentaliteit van nature dwars op de streefrichting binnen een democratische samenleving. Het is een soort antilichaam, dat voortdurend in de gaten gehouden moet worden omdat ontaarding tot een kwaadaardig gezwel nooit helemaal is uit te sluiten.
In diktaturen ligt dat anders. Daar zijn staat en krijgsmacht in feite één. De krijgsmacht is tegelijk het fundament van en voorbeeld en bezielend idee van de staat. Het leger beheerst de samenleving met de specifiek militaire middelen. Voor humanisten een afschrikkende toestand.
Om zo'n situatie zo ver mogelijk van ons verwijderd te houden is het een eerste vereiste, dat de krijgsmacht zo diep en breed mogelijk geïntegreerd is in alle geledingen van de samenleving en niet het monopolie wordt van uiterst rechts in het politieke krachtenveld. Een gevaar dat beslist niet denkbeeldig is door de wederzijdse affiniteit. Dat zou de al van nature in een krijgsmacht aanwezige neiging nog versterken om zich terug te trekken in het isolement en een besloten groep te worden met een eigen mentaliteit, eigen tradities en een eigen militaire, zo men wil militairistische moraal.
Juist de dienstplichtigen verhinderen dit en zorgen voor een voortdurende doorstroming, waardoor een broeierig en gevaarlijk militair isolement voorkomen wordt.
Door de dienstplichtigen houdt het beroepskader (officieren en onderofficieren) voeling met wat er leeft en groeit in de burgermaatschappij, ook al vervult hen dat soms met walging, al die nieuwlichterij.
Van de andere kant is het evenzeer nodig, dat veel mensen uit alle politieke, maatschappelijke en wereldbeschouwelijke groeperingen door eigen ervaring of door middel van hun kinderen betrokken zijn bij wat er in het leger gebeurt. Een vrijwilligersleger dreigt heel snel uit het gezichtsveld te verdwijnen en dus uit de belangstelling. Niemand voelt zich meer verantwoordelijk voor wat er met vrijwilligers gedaan wordt. „Zij worden er toch voor betaald en ze hebben er toch zelf voor gekozen", redeneert men al gauw.
Majoor Wenders meent, dat de staat-in-de-staat houding onmogelijk is door de democratisering en vermaatschappelijking van de krijgsmacht.
Leden van de defensiecommissie van de P.v.d.A. vestigden ook al hun hoop op een voortgezette democratisering en stellen dit zelfs als een voorwaarde. Mijn vraag is: „Waar moet in een vrijwilligersleger die democratisering vandaan komen, waarop moet die steunen en uit welke bronnen moet die gevoed worden?"
Wat in dit opzicht in de laatste 14 jaar tot stand is gekomen is voor 100 %

afgedwongen door akties van georganiseerde dienstplichtigen. Dat is trouwens de enig mogelijke manier om een instrument als een krijgsmacht, die van nature autoritair is, enigszins aan te passen aan meer democratische verhoudingen. Een democratisering van bovenaf opgelegd is bij voorbaat tot mislukking gedoemd.
Welnu in een vrijwilligersleger staat het politiek minst bewust levende deel van onze jeugd onder de strakke leiding van een militair kader, dat in zijn politieke samenstelling ook geen getrouwe afspiegeling is van de samenleving in haar geheel. Het links voelende en denkende deel ontbreekt er bijna geheel, omdat linkse mensen nu eenmaal weinig roeping voelen voor een carrière in een krijgsmacht en ook omdat ze er nauwelijks worden geduld en met groot wantrouwen worden bekeken.
De vrijwilligers zullen, dat is nu reeds te voorspellen op grond van ervaring met andere wervingsakties voor vrijwillig dienenden voor het grootste deel gerecruteerd moeten worden uit de ongeschoolden van de randprovincies, Brabant en Limburg voorop. De stedelijke bevolking, vooral de Randstad Holland, zal sterk ondervertegenwoordigd zijn. Een bijzondere en gevaarlijke aantrekkingskracht zal een vrijwilligersleger uitoefenen op lieden, die het onvoorwaardelijk gehoorzamen zonder zelf enige verantwoordelijkheid te hoeven dragen gewoon behagelijk vinden. Zulke mensen bestaan. Evenals lieden die een eigenaardige affiniteit tot vuurwapens vertonen. Beide typen van mensen zullen in een vrijwilligersleger oververtegenwoordigd zijn. Dat is bijna onvermijdelijk. Nee, eerder dan een verdergaande democratisering kan men verwachten, dat de ontwikkeling, die volgens velen te ver is gegaan, wordt teruggedraaid. Zover totdat de Nederlandse krijgsmacht, die nu een unieke plaats inneemt, weer netjes met de overige Natopartners in de militaire pas loopt. Naar mijn mening één van de hoofdbeweegredenen om de mogelijkheden voor een vrijwilligersleger te bestuderen.
Een krijgsmacht is voor een democratie een riskant bezit. Zolang we in overgrote meerderheid echter van mening blijven, dat we zoiets als een krijgsmacht toch wel moeten hebben terwille van de veiligheid van ons (democratisch) bestaan, zolang zullen we ook met ons allen bereid moeten zijn daar offers voor te brengen niet alleen in geld, maar mensenoffers. We zullen daarvoor onze kinderen en misschien kleinkinderen gedurende een bepaalde tijd beschikbaar moeten stellen, voorzover ze geen onoverkomelijke gewetensbezwaren hebben. De wet gewetensbezwaren wil ik natuurlijk onverkort handhaven, zelfs zonder onderzoek door een commissie, maar wel met een vervangende staatsdienst, die vijf maanden langer duurt.
Een vrijwilligersleger is een gevaar, misschien wel een groter gevaar dan dat van alle buitenlandse vijanden bij elkaar. Maar hoe groot ik dit gevaar ook acht mijn voornaamste argument tegen het vrijwilligersleger blijft, dat we dit rotcorvee met al zijn kwalijke kanten niet af mogen wentelen op het meest kwetsbare deel van onze jeugd. Dat is onredelijk, asociaal en immoreel. Dan toch maar liever dienstplicht voor alle jongeren uit alle geledingen gedurende

12 of 14 maanden (natuurlijk niet langer dan nodig is hoeveel bezwaren en onbillijkheden dat ook met zich meebrengt). Onrechtvaardigheden kan en mag men niet opheffen door ze te vervangen door nog groter onrecht.
Het hele probleem staat overigens niet op zichzelf, maar is een aspekt van een veel omvangrijker vraagstuk: n.l. van de rechtvaardiger verdeling van het „rotwerk" in de samenleving, van oudsher de taak van de zwaksten in de maatschappij.
Een minder ongelijke verdeling van kennis, macht en inkomen, zoals ook in het Humanistisch Perspektief als eis voor een rechtvaardiger samenleving wordt bepleit heeft als onontkoombare keerzijde een rechtvaardiger verdeling van het onaangename, domme, vieze en vervelende werk tot voorwaarde of tot gevolg. Voorlopig hebben we dit probleem in het rijke deel van West-Europa nog opgelost met het aantrekken van werkkrachten uit minder bevoorrechte streken. Bij gebrek aan economisch zwakken haalt men ze elders. Het lijkt me niet mogelijk en niet gewenst om daarmee door te gaan tot in het oneindige.
Misschien is het op den duur onvermijdelijk, zolang nog niet de machines en apparaten al het vervelende werk doen, hiervoor ook een vorm van dienstplicht in te voeren, hoeveel bezwaren daar ook aan verbonden zullen zijn.
In ieder geval zou dat mogelijkheden openen om de dienstplicht wat eerlijker en gelijkmatiger over allen te verdelen, dan nu alleen met de militaire dienstplicht het geval is.

Eindhoven, 12 april 1978

S. v. d. Belt

Constructief leiderschap
Den Uyl als politicus en econoom*

„Goed lezen is scheppend bezig zijn".

Het komt in ons land niet zo vaak voor, dat een vooraanstaand politicus zijn politieke praktijk voortdurend poogt te toetsen aan zijn theoretische inzichten. In onze parlementaire traditie is men er wel zo'n beetje met een opsomming van Thorbecke, Groen van Prinsterer, Kuyper, Troelstra, Treub en Oud. Drs. den Uyl is in het Nederlandse politieke bedrijf van na 1945 een vrij zeldzame vogel, een **rara avis,** of, als die variant niet te ver gaat, een „witte raaf". Prof. Zijlstra zou, als hij niet naar de financiële wereld was uitgeweken, een waardige tegenhanger zijn geweest. Het was dan ook veelzeggend, dat de President van de Nederlandse Bank bereid bleek, de verzamelde opstellen van de socialistische partijleider aan een talrijk publiek in de Noenzaal van de Eerste Kamer aan het Binnenhof te presenteren. Hij deed zulks geestig en met verve.

Zijlstra en Den Uyl komen uit eenzelfde nest, de Vrije Universiteit in Amsterdam, waaruit al vele vogels van zeer verschillende pluimage zijn uitgevlogen. Toch blijft er altijd wel iets van de nestsfeer hangen. In zijn toespraak deed Zijlstra Den Uyl de eer aan, in hem de profeet, econoom en leermeester terug te vinden, die de door hen beiden hooggeschatte econoom Joseph Schumpeter in Karl Marx had onderscheiden. De nadere uitleg was minder vleiend en bovendien waren de bij Schumpeter vermelde karakteristieken van filosoof en socioloog maar overboord gezet — de laatste met een opzienbarende snier naar de sociologie, volgens dr. Zijlstra helemaal geen wetenschap. Waarmee Marx, Schumpeter en Den Uyl het moeilijk eens konden zijn. In zijn antwoord wees Den Uyl alvast op één punt van overeenkomst met zijn presentator, die nl. in een stelling bij zijn proefschrift van 1948 het probleem der verdeling als basis van een „christelijke economie" had geponeerd, een

*) J. M. den Uyl: „Inzicht en uitzicht, opstellen over economie en politiek" — Amsterdam, 1978.

uitgangspunt, dat ook in deze twee-en-twintig opstellen over politieke economie herhaaldelijk terug te vinden is.
Overigens is het eerste opstel geheel in de Marxistische traditie aan de produktievoorwaarden gewijd, m.n. aan de atomaire ontwikkelingen, maar dan wel in kritische zin, als proeve van een proces, dat door anonimiteit en verantwoordingsloosheid wordt gekarakteriseerd; een thema, dat verderop meermalen aan de orde komt. In het tweede opstel staat echter al de verdeling van het nationaal inkomen centraal en is de schrijver in de **clinch** met een groep K.V.P.-ideologen, onder aanvoering van Mr. F. J. F. M. Duynstee, die zich afzetten tegen de welvaartsstaat en allerlei egalitair streven, dat de democratie zou bedreigen. Niet zonder actuele aspecten, gezien de huidige bezuinigingspleidooien en de rol van de aanvoerder bij de laatste kabinetsformatie. Daarentegen nam de toenmalige K.V.P.-leider Romme tegen deze statische, op verstarring der sociale verhoudingen gerichte, opvatting scherp stelling.
Den Uyl zet in zijn Verantwoording uiteen, dat de bundel in zijn eerste helft de uitbouw van de welvaartsstaat in socialistische zin tot voornaamste thema heeft, hoewel ook daarin al velerlei dynamische processen en daarop gebaseerde heroriëntaties telkens aan de orde komen. Het Socialisme behoeft herziening, klinkt het al in 1952; het moet zich ontworstelen aan de neiging tot verabsolutering en verstarring van uitgangspunten, waaraan elke progressieve beweging bloot staat. Marx was bovenal analyticus, betoogt Den Uyl, maar miste visie, een tekort, waaraan de socialistische beweging alsnog laboreert. Die beweging wordt vervolgens attent gemaakt op zulke, meer visioenaire theoretici als James Burnham, de man van de „managerial revolution", Huxley, Orwell en Fourastié, de optimistische tegenhanger van onze pessimistische futuroloog F. L. Polak. Den Uyl voorzag toen trouwens voor eerst minder voorspelbaarheid van de sociale en economische ontwikkelingen, gezien het element van willekeur bij een toenemende leiding van het maatschappelijk proces van bovenaf. Zodat, om een actueel voorbeeld aan te halen, sociaal-economische ontwikkelingen in Europa minder afhankelijk zouden kunnen zijn van het uitbreken van een economische crisis in Amerika, dan van de reactie van de Amerikaanse regering daarop.
Veel in deze eerste helft wekt de indruk, theoretische verdieping en aanvulling te zijn van het P.v.d.A.-rapport „De Weg naar Vrijheid" uit 1951, waaraan Den Uyl een groot aandeel had genomen en waarvan hij, blijkens uitlatingen in dit boek, vooral de culturele paragrafen waardeert. Telkens doet zich echter een gevoel van bezorgdheid gelden over verdere ontwikkelingen. Vooral de Tweede Industriële Revolutie, de ontwikkeling van de automatisering, de atomaire energie en de electronica, alles in een adembenemend tempo, met allerlei wildgroei, verontrust hem. Maar economische groei blijft geboden, gezien de Russische uitdaging, de bevolkingsgroei en de stijging van behoeften, de laatste vooral ten gevolge van de enorme groei van de communicatiemiddelen, een sociaal-cultureel proces. „De economie van de komende perio-

de zal, zo luidt het nog in 1956, expansief zijn of zij zal niet zijn". Maar die groei vereist wel gemeenschapsingrijpen ten behoeve van de werkgelegenheid en tot aanpassing van de arbeid aan de nieuwe voorwaarden. De tijd voor het liberale geloof in het „magisch tapijt der vrije economie is voorbij."

Den Uyl en het Liberalisme

Aan het Liberalisme wordt in deze fase, ondanks zijn kennelijke herleving als reactie op de welvaartsstaat, althans in zijn Nederlandse verschijningsvorm van de V.V.D., een nuttige politieke functie ontzegd. Hoewel daar misschien meer begrip voor gelijkheid van kansen te vinden is dan bij de nog sterk hiërarchisch denkende confessionele partijen zou volgens Den Uyl een liberaal réveil enkel leiden tot herleving van het conservatisme, dat zonder inbreng wordt geacht in de grote vragen van deze tijd, ondanks het néo-conservatisme van Peter Viereck e.a. Den Uyl vereenzelvigt het Liberalisme geheel met een vrijzinnige levensbeschouwing en een individualistisch vrijheidsbeginsel, waartegenover de P.v.d.A. via haar doorbraaksocialisme een federalistische vorm gevonden heeft, die de verscheidenheid aan levensbeschouwingen binnen eigen kring positief waardeert, zonder zich met één daarvan te identificeren. De socialist is bereid, terwille van de gemeenschapsvorming en het deel hebben aan de cultuur, aan de gemeenschap en haar organen een activerende, stimulerende en leidende rol toe te kennen. Volgens Den Uyl ligt in Marx' stelling over de vervreemding van de mens van zichzelf onder het kapitalisme het protest tegen het verloren gaan van levensgemeenschappen, van de ware verhouding van mens tot medemens besloten (p. 70).

Eerlijk gezegd doet deze interpretatie van Marx' vervreemdingstheorie niet volstrekt overtuigend aan. In het Communistisch Manifest wordt nogal de draak gestoken met allerlei pseudo-socialisme, het zgn. „ware" socialisme, van feodale of kleinburgerlijke oorsprong, waarin een sentimenteel gemeenschapsleven hoogtij viert; van hetzelfde sop was trouwens het utopisch socialisme volgens Marx overgoten. Daarentegen spreekt uit het Com. Manifest meermalen een robuust individueel vrijheidsstreven, zoals in de befaamde slogan van de toekomstige „associatie waarin de vrije ontwikkeling van een ieder voorwaarde is voor de vrije ontwikkeling van allen". Trouwens, het wil mij voorkomen, dat Den Uyl in de beoordeling van het Liberalisme, bij alle verschil dat hij b.v. in de Angelsaksische sfeer erkent, toch te weinig aandacht schenkt aan de historische variaties, die het Liberalisme zowel in individualistische, „garantistische" zin als in meer sociale, democratische zin heeft gekend. Tenslotte valt de gemeenschappelijke oorsprong van Socialisme en Liberalisme in de 18de eeuwse Verlichting nu eenmaal niet te miskennen.* Voor de huidige politieke situatie in Nederland is een herbezinning

*) Misschien is voor een breed opgevatte geschiedenis van het Liberalisme nog altijd het werk van de Italiaanse historicus Guido de Ruggiero, „The History of European Liberalism" (Oxford 1927), aan te bevelen.

op het Liberalisme in P.v.d.A.-kring niet inopportuun, vandaar deze uitweiding.
Den Uyl deelt in deze periode van de jaren '50 de vooral uit Amerika gepropageerde ont-ideologisering. Al vraagt hij herhaaldelijk om theoretische bezinning, van het Neo-marxisme moet hij niets hebben. Dat biedt geen remedie tegen de kwalen en tekorten van de welvaartsstaat, maar belemmert veeleer het zicht op de eigenlijke taken van het moderne socialisme. Dit hanteert geen gesloten wereldbeeld meer en pretendeert geen definitieve uitspraken over plaats en taak van de mens in de samenleving en is anti-ideologisch. De groot-kapitalistische klasse is een fictie geworden, daarentegen de controle op de feitelijke managers een dagelijks urgenter probleem. De „Verelendung" wordt door de feiten gelogenstraft. De staat is geen onderdrukkingsinstituut in dienst van het kapitalisme, integendeel, zoals de Engelse economisch-historicus Tawney schreef: „Voor miljoenen gewone mannen en vrouwen is de wet de moeder der vrijheid geworden". Met een beroep op de Poolse econoom Oskar Lange wijst Den Uyl op het bestaan van sociale lagen, „strata", zoals de nieuwe middenstand, naast klassen, eventueel ook in een socialistische maatschappij, en die vinden hun basis veel meer in de organisatie-structuren dan in de produktie-verhoudingen.
Bij alle begrip, dat Den Uyl toont voor de maatschappij-kritische jongeren, vaak onder de bekoring rakend van het Neo-marxisme, kan hij toch niet nalaten te gewagen van een „geheimzinnige wet, die wil, dat de georganiseerde jongerenbeweging meestal het sterkst is in het radicalisme van gisteren" (p. 39).

De omslag

Den Uyl is ca. 1960 nog tamelijk optimistisch t.a.v. de correctie-mogelijkheden van de welvaartsstaat, acht ook het crisisgevaar te bezweren, de instrumenten voor stabilisatie van de economie aanwezig, het imperialisme ontkracht door de groei naar zelfstandigheid der koloniale volken, etc. Maar de tekorten van de welvaartsstaat beginnen wel te drukken. Bij alle welvaart leeft nog één vijfde deel der samenleving op de grens van het bestaansminimum. Collectieve voorzieningen blijven achter bij de groei van de particuliere welvaart. Galbraight's aanklacht in zijn „Affluent Society", van „particuliere overvloed temidden van publieke armoede" trekt de aandacht. De machtsverhoudingen vereisen meer doorzichtigheid en grondige hervorming, met integrale aanpak.
In „De kwaliteit van het bestaan" (1963), een der klassieke opstellen, worden de nieuwe factoren aangeduid: dekolonisatie, de ontwikkelingshulp als hét sociale vraagstuk van deze tijd, de onderlinge afhankelijkheid der nationale problemen, waardoor Europese integratie van vitaal belang wordt. Bovenal: de welvaartsstijging, in de jaren 1950-'58 met 40 procent, betekent niet automatisch meer vrijheid en gelijkwaardigheid, kleurrijker levenspatroon, intensiever beleefde verantwoordelijkheid van persoon en groep: de socialistische

normen van vooruitgang. De essentiële toets is de zelfverwerkelijking van de mens in vrijheid, in solidariteit, gebonden aan een grotere gemeenschap, nationaal en internationaal. Het gaat thans om waarborgen voor een psychisch welzijn, om verbetering van de kwaliteit van het bestaan. Waarvoor overigens volledig gebruik van de produktiekrachten en economische groei, maar onder planmatige, integrale leiding nodig blijven, ditmaal ook tegen eventuele risico's van een conjuncturele inzinking.
De „Armoede in de welvaartsstaat" (1965), de „Kosten van de economische groei" (1968) zijn de volgende, voor zichzelf sprekende titels. Het laatste opstel is een teruggrijpen op een nota uit Den Uyl's optreden in het ministerie-Cals. En dan verschijnt in 1970 de tweede „klassieker": „De smalle marge van de democratische politiek".

De „smalle marges"

Aan de vooravond van de verkiezingen van 1971 werden hierin de kwalen van het Nederlandse politiek bestel geschetst. De ondoorzichtigheid, vooral rond de kabinetsvorming. De onduidelijke opstelling der partijen. Het ontbreken van een realiseerbaar alternatief, wat de parlementaire democratie bedreigt en tot buiten-parlementaire actie verleidt, waarnaar bureaucratisering en afstandelijkheid tussen bestuur en burgers toch reeds tenderen. Den Uyl heeft grote reserves tegen de actie-groepen, voorzover die vormen van eigenrichting zijn met ingreep in de vrijheid van anderen, zoals de Maagdenhuisbezetting. „Democratie kan nooit betekenen dat de meest belanghebbende groep uitmaakt wat er gebeurt." Maar hij heeft begrip voor het ongeduld van een nieuwe, kritische generatie, die in de sociale verzorgingsstaat een gevoel van overbodigheid krijgt. Democratisering, vergemeenschappelijking, politieke keuzen en beslissingen boven die van techno- en bureaucraten zijn de geboden, evenals de inzet voor de directe levensomstandigheden. Géén „biefstuk, brood- en boter-socialisme", maar wel een politiek, die bij actie voor grote doeleinden uitgaat van de wijze, waarop de mensen zelf hun situatie ervaren.
De P.v.d.A. wil, ondanks het verwijt van isolement (in verband met de congres-uitspraak tegen de K.V.P.) binnen de bestaande structuren voor de hervorming daarvan werken, constructieve hervormingspartij zijn. Het Neomarxisme ziet daarin geen taak. Polarisering kan soms de duidelijkheid verhogen, maar streven naar een totale maatschappelijke twee-deling is irreëel. Doel van politiek is, bij alle strijd om de macht, niet conflict maar overbrugging daarvan. Voor de P.v.d.A. gaat het erom, een scheiding van geesten in de confessionele partijen teweeg te brengen; het overwinnen van weerstanden tegen links in de confessionele partijen is de sleutel voor progressieve machts-, c.q. meerderheidsvorming. „Vernieuwingsprocessen vragen geduld en volharding" is één der kernspreuken.
Met deze politieke opstelling zijn we langzamerhand in de sfeer van de problematiek der jaren '70 gekomen. In de volgende opstellen grijpt Den Uyl nog-

al eens terug op de „Smalle marges" en de „Kwaliteit van het bestaan", dat vooruitliep op de strijd om milieu en leefbaarheid in Nederland, ondanks of tengevolge van de welvaartsstijging. In Europa, in het verband van de E.E.G., ligt de zaak niet anders. Ook hierin een enorme welvaartstoename, maar met dezelfde kwalen als in de welvaartsstaat. Liberalisme, een vrije Europese markt, is niet voldoende; een Europese inkomenspolitiek is vereist evenals een investeringsbeheersing; met het oog daarop: beleidsintegratie.
In oktober 1974 zegt Den Uyl, dan minister-president, de „vrije ondernemingsgewijze produktie" de wacht aan en dat wel in het hol van de leeuw, het Nederlands Christelijke Werkgeversverbond. Daarin omschrijft hij socialisme als een „beweging naar een maatschappij zonder klassentegenstellingen, waarin de ene mens de andere niet meer uitbuit, waarin de één op grond van bezit en eigendom geen macht over de ander heeft. Waarin inkomensongelijkheid nog slechts een matige weerslag is van uiteenlopende verantwoordelijkheden en waarin zelfbestuur in alle samenlevingsverbanden is verwezenlijkt" (p. 181). Zo gezien een nogal nuchtere omschrijving van een socialisme, dat toch op gespannen voet staat met de vrije ondernemingsgewijze produktie, omdat het, in al zijn formuleringen, van 1920 tot 1974, geïnspireerd wordt door de overtuiging dat de produktie uiteindelijk niet door vraag en aanbod, door de markt, maar door democratisch getoetste gemeenschapsbeslissingen bepaald behoort te worden.
In deze rede haalt Den Uyl voor het eerst uit over de „nieuwe schaarste", door het Rapport van Rome aangekondigd. Erkent hij ook, sedert 1966 van inzicht veranderd te zijn over de noodzaak van economische groei. Zelfbeperking is thans geboden — ook tegenover de rest van de wereld, op welker hulpbronnen het Westen onevenredig beslag heeft gelegd. Die nieuwe schaarste heeft zijn consequenties voor de investeringsvrijheid. Niet de particuliere economie, maar de maatschappelijke rentabiliteit stelt hier de wet. Nieuwe spanningen kondigen zich aan. Tenslotte gaat het om maatschappelijke structuren, waarin samenwerking van de verschillende geledingen tegenover de concrete noden: werkloosheid, inflatie en ongeremd beslag op schaarse hulpbronnen, gerealiseerd wordt.

Crisis

We zijn dichtbij het laatste „klapstuk": het nostalgieke „Die tijd komt nooit weer terug". Het gaat om de tijd van de goedkope energie en het einde daarvan bleek, toen de olie-prijzen in 1974 verviervoudigden. Maar de crisis, die toen manifest werd, was van langer adem. Zij vond haar oorsprong in de inflatie in de Verenigde Staten tengevolge van de gigantische uitgaven voor de Vietnam-oorlog, de laatste jaren 50 à 60 miljard dollar per jaar! Naast de inflatie ziet Den Uyl andere factoren, van fundamenteler aard, zoals de verzadigingsverschijnselen in de afzet van massaconsumptie-artikelen, de schaarste aan energie en grondstoffen, de vertraging van de bevolkingsgroei in de Westerse wereld en de beperkte afzetmogelijkheden in de gedekoloniseerde

gebieden. Tegenover hen, die menen, dat deze crisis op traditionele wijze, via herstel van prijzen en winsten, kan worden overwonnen, stelt Den Uyl de conceptie van een veel ingrijpender omslag, niet enkel van conjuncturele, maar van structurele aard.
Het gaat volgens hem om het eindpunt van een glorieuze en dramatische ontwikkeling, die in de tweede helft van de 18de eeuw inzette en als industriële revolutie de geschiedenis is ingegaan. We zijn volgens Den Uyl, die zich hier nog aarzelend in de profetenmantel hult, in de eindfase van het klassieke kapitalisme aangeland. Er moet op een geringer economische groei van langer duur worden gerekend. De werkgelegenheid zal in toenemende mate in de dienstensector moeten worden gezocht, met een blijvend hoog aandeel van de collectieve lasten tot gevolg. Selectieve toepassing van technische vindingen, vooral ook van vervangingstechnieken, zijn geboden. Kostbare, maar onverantwoorde experimenten als de supersonische Concorde of de avontuurlijke ruimtevaart moeten worden beteugeld. De vraag uit de ontwikkelingslanden moet worden gestimuleerd door ontwikkelinghulp op grote schaal.
Wat deze onheilsprofetie en de aangegeven remedie ook waard mogen zijn, duidelijk is, dat de huidige crisis hiermee in een veel breder kader is gebracht dan waartoe de vak-economie, die al twee jaar eerder in een crisis verkeerde, in staat bleek. Duidelijk is ook, dat zij, nationaal en internationaal, een aantal ingrijpende politieke keuzen verlangt, waarvan de controverse tussen particuliere en collectieve sector niet eens de belangrijkste is; veel invloedrijker is volgens Den Uyl de herverdelingsfunctie van overheid en sociale verzekering t.a.v. het nationale inkomen. Voor de fundamentele beslissingen, op dit historisch keerpunt te nemen, is m.n. in Nederland het politiek klimaat nauwelijks geëigend, waar een meerderheid alles verwacht van kostenverlaging en rendementsherstel. Daarbij is de duidelijkheid in de politiek, in de jaren '60 zo vurig nagestreefd, weer naar de achtergrond geschoven, terwijl, als men binnen smalle marges moet werken, de keuze juist zo duidelijk mogelijk moet zijn.

De socioloog

De laatste opstellen uit de bundel bewegen zich zozeer in de sfeer der actuele politiek, dat een waardering daarvan onwillekeurig een te subjectief karakter zou dragen. Wel zijn er twee elementen van meer algemene aard naar voren te brengen. Reeds in „Die tijd komt nooit weer terug" meende Den Uyl op een factor in de Nederlandse samenleving te moeten wijzen, die volgens hem de politieke verhoudingen scheef trok. Die factor is, wat wel genoemd is, de „vijfde macht". Het zijn de vele particuliere organisaties, de grote ondernemingen, de geïnstitutionaliseerde belangen, waarmee de overheid, de staat, zijn macht moet delen. Vooral op het raakvlak, waar de ambtelijke apparaten, de „vierde macht" en de particuliere organisaties van die „vijfde macht" op elkaar inspelen en permanent overleg plegen, kunnen vol-

gens Den Uyl Kafka-achtige toestanden ontstaan, die men ten onrechte bij voorkeur de bureaucratieën toeschrijft. En in de „vijfde macht", waarnaast men de oude „regenten"-macht kan stellen, bezitten liberalen en christen-democraten een veel groter aandeel dan de socialisten, als vertegenwoordigers van de kleine man.
Den Uyl heeft met deze proeve van wat men een sociologische analyse van het politieke krachtenveld in Nederland zou kunnen noemen, een rechtvaardiging willen geven voor de hardnekkigheid, waarmee zijn partij bij de mislukte kabinetsformatie-Den Uyl zich op het tot gelding brengen van de kiezersmacht beriep. Daargelaten wat deze stelling waard is — zij bleef niet onaangevochten — heeft zij in elk geval de aandacht der sociologen getrokken, prof. Zijlstra ten spijt!
In het toegevoegde slotopstel, „De toekomst onder ogen zien", is een ondertitel: „Halen wij het jaar 2000?" Als hij het daarover heeft, is hij volgens Zijlstra op zijn best: „dan verdwijnen de smalle marges van de politiek". Dat is wel niet helemaal het geval, maar Den Uyl geeft in deze min of meer officieel profetische beschouwingen wel een en ander ter overdenking. Zo waarschuwt hij met name tegen de verleiding, de werkloosheid te bestrijden door bewapening, zoals reeds op grote schaal in leveranties aan de Derde Wereld dreigt te gebeuren. Hij had erbij kunnen vermelden, dat ook de crisis van de jaren '30 pas verdween, toen de bewapening goed op gang kwam. Een beetje duister doet zijn „dialectisch geformuleerde" hoop aan, dat de economische groei en de politieke machtsvorming van de Derde Wereld-landen zodanig zullen toenemen, dat voortzetting van de bewapeningswedloop door de supermachten onbetaalbaar wordt. Een redenering vanuit het absurde?
Even intrigerend is zijn betoog over het naderende einde van de Westerse expansie, met name van de industriële revoluties, gedragen door een onbegrensd vooruitgangsgeloof, waarbij hij zich zowel op Jan Romein als op de A.R. professor Goudzwaard beroept. Nu is de door Den Uyl aangevoerde conceptie van het Algemeen Menselijk Patroon (het A.M.P.) in vakkringen niet Romein's gelukkigste trouvaille genoemd. Het proces van modernisering en de westerse inslag daarvan over de hele wereld is nog altijd voer voor historici, sociologen en anthropologen. En wanneer Den Uyl vervolgens de overwinning van de door Marx gesignaleerde „vervreemding" als hoofdopgave voor de komende 25 jaar aanprijst, heeft men ook z'n twijfels inzake de alleenzaligmakende werking daarvan. Maar Den Uyl zet met een en ander wel zijn lezers aan het denken. En dat is stellig zijn bedoeling.

Het „scheppende lezen"

In een wat uit de toon vallende, maar toch karakteristieke rede bij de installatie van de Bibliotheekraad in 1975 zette Den Uyl uiteen, hoezeer spreiding van kennis en informatie hem ter harte gaat en welk een rol het lezen daarbij speelt, ook wat hemzelf betreft. „Ik ben, ik beken het, een lezer". Hij herdacht daarbij in dankbaarheid de vele uren, die hij als jongen in de Hilversum-

se openbare leeszaal had doorgebracht, al speelden de sluitingstijden hem soms parten. Den Uyl is een veel-lezer, zoals men ook uit deze opstellen opmerkt. Men ziet het ook aan zijn ogen in het boeiende close-up portret op de achterzijde; ogen, meer naar binnen dan naar buiten gericht, verzadigd van lectuur en overpeinzing. Hoezeer die leeshonger onverzadigbaar is en hij die op de willekeurigste plaatsen weet te stillen, bleek, toen hij eens, kort na 1945, met een paar redactiemensen van V.N. voor ontspanning naar Zwitserland werd gestuurd. Achteraf vertelde Ada van Randwijk haar verbijstering, toen zij zag hoe Den Uyl, op een bergtop gekomen, rondkeek, zich neerzette en prompt een economie-boek te voorschijn haalde. Dat is Joop, op en top! Commentatoren van dit werk hebben gesuggereerd, dat Den Uyl wel eens over zijn eigen „top" heen zou kunnen zijn en de presentatie van zijn boek misschien evengoed een „afscheidsaudiëntie" zou kunnen heten. Dat lijkt mij uiterst onwaarschijnlijk. Daarvoor is hij te zeer een doorzetter, een doorvechter ook, soms op het tactloze af. Al is de politieke conjunctuur voor een totale **come back** niet gunstig en het parlementaire toneel, zeker na de afbraak van het voor hem meest toegankelijke deel van het C.D.A., de A.R.-linkerzijde, niet aanlokkelijk, Den Uyl zal doorploeteren. Misschien dat hij zich wat meer op het internationaal terrein zal bewegen: de E.E.G.-pleidooien, ook in zijn slothoofdstuk; zijn streven tot toenadering tot onze oosterburen, ook in dit boek, zouden daarop kunnen wijzen. Maar zijn creativiteit, zoals die uit alle hoeken en gaten van dit verzamelwerk te voorschijn treedt, is nog allerminst uitgedoofd. Daarom mogen wij misschien ook hier, in Rekenschap, los van alle partijpolitieke overwegingen, met de, uit de oorlog 1940-'45 vertrouwde wens besluiten: Goede wacht en behouden vaart!

B. W. Schaper

„Een willigh breeckyser"

H. Bonger: Leven en werk van Dirk Volckertsz Coornhert
Uitgave G. A. van Oorschot, Amsterdam, 1978

Ten lange leste — 't mag wel eens wat plechtig gezegd worden — is door Henk Bonger, na jaren studie en onderzoek, met dit grote boek ruimschoots goedgemaakt wat als verzuim gevoeld kon worden in de befaamde „Erflaters" van de Romeins — Coornhert kwam er niet in voor, wél Erasmus, Oranje en Marnix.

Het is wel te begrijpen; de Romeins moesten destijds kiezen om voor elke periode van onze geschiedenis énkele mannen of soms ook een vrouw te selecteren die in hun historische aanzijn beeldvormend, inspirerend en vooral in het perspectief van de verdere geschiedenis dóórwerkend gefunctioneerd hadden. Daar kwam bij dat zij vrijwel uitsluitend werkten met behulp van secundaire middelen, geen primaire bronnen maar boeken óver de figuren; en het leven en werk van Coornhert stond uiterst wankel beschreven. Nu, na het immense werk van Bonger, zou ik zeggen: vóór Marnix moest Coornhert verkozen worden.

Heeft er dan zoveel doorgewerkt in onze historie van de aard en het werk van deze prediker der verdraagzaamheid? Ik ben geneigd — nú — te geloven dat Coornhert in beduidende mate een reeks van zich ontwikkelende karaktertrekken van wat we voor goede verstaanders wel ons volkskarakter zouden kunnen noemen uniek in zich heeft verenigd. Ik zie dat nog duidelijker vóór me als ik na lezing en herlezing van deze biografie de éne bladzijde bekijk waarop Bonger in een beeldgrafiek een tabel der gelijktijdigen heeft geplaatst. Coornhert leefde van 1522 tot 1590. De tumultueuze tijd van de hervorming en het humanisme maakte hij mee, de uitbarsting van de tachtigjarige oorlog, de verschrikkelijke godsdienst-twisten, ballingschap en de groeiende machtsstrijd tussen de kooplieden en de kerkelijke autoriteiten.

Om hem heen leefden: Erasmus (1466-1536), Luther (1483-1546), Alva (1507-1582), Calvijn (1509-1564), Castellio (1515-1563), Oranje (1533-1584), Oldenbarneveldt (1547-1619). Maar ook Montaigne (1533-1592). In dit gezelschap krijgen zijn „grote voorkeuren" pas goed reliëf: bestrijding van de idee der erfzonde, onophoudelijke strijd voor de vrijheid van meningsuiting — waarbij hij atheïsten niet buitensloot — zijn idee van de volmaakbaarheid, de accentuering van het zedelijke verschil tussen behoeften en begeerten waardoor zijn mensbeeld enorm werd verruimd met acceptabele natuurlijke functies en ten slotte zijn progressieve inzichten in de zin van de rechtsstraf.

Hij was een zeldzame man die voor mijn gevoel erg eenzaam stand hield tussen

veel halfheid en gewoon gespuis. Eigenlijk het enige wel wat diepe bezwaar tegen Bongers boek is gelegen in de kreatieve zwakheid van het zuiver biografische gedeelte van het boek. Het is ongelooflijk gedetailleerd, precies tot op de bodem verantwoord — maar Coornhert gaat niet léven. Ik zie hem niet gaan en staan. Op bladzijde 122 komt éven iets bijzonders over zijn huwelijk voor, maar direct daarna heerst er wat dit betreft weer stilte.
Bonger heeft in zijn voorwoord ook wel gewaarschuwd: „ik heb mij niet verdiept in een psychologische verklaring . . ." Dit voornemen heeft de auteur consequent volgehouden en ook overigens heeft hij — volkomen gewettigd — gekozen voor het relaas der precieze details. Maar Coornhert blijft daardoor op een afstand, er is geen spoor van poging gedaan hem uit de details te lichten om hem als **mens** uit te beelden. En het is toch niet aan te nemen dat dit leven geheel opging in zijn eindeloze polemieken. Het lijkt me integendeel waar — zoals Zijderveld geloof ik opmerkte — dat Coornhert in zijn twisten en debatten goeddeels zijn eigen leven en de daarin voorkomende problemen herbeleefde.

Van het strijdbare leven van Coornhert krijgen we in dit boek alles. Ik geloof dat dit werk van Bonger de definitieve grondslag vormt voor latere pogingen om door te dringen in de wezenlijke aard, in de beweegredenen maar ook in de drijfveren van Coornherts menselijkheid. Bonger heeft systematisch vrijwel alles naar boven gehaald wat er aan details, feiten, gegevens, omstandigheden op dit moment verspreid lag en zijn boek is op zich zelf kompositorisch helder. Het eerste deel vormt het verhaal van zijn leven, het tweede het relaas van zijn ideeën. Ik zou de voorkeur gegeven hebben aan een andere struktuur van de hoofdstukken van het tweede deel. Nu staat het opstel over Coornherts denkbeelden over de volmaakbaarheid voorop, dan volgen die over de godsdienstvrijheid en over de dogma's van erfzonde en predestinatie. Voor mijn begrip helderde dat derde hoofdstuk veel op van wat ik in het eerste gelezen had. Ik dacht dat een betere en logischer trits was geweest: erfzonde en predestinatie; volmaakbaarheid; godsdienstvrijheid.
Hoe dan ook, dit zijn toch bijkomstigheden. Het boek vormt een samenhangend relaas. Een werkelijk schitterend hoofdstuk is dat over Coornhert's plaats in het godsdienstig leven van zijn tijd. 't Is niet gemakkelijk. Bonger zegt in zijn voorwoord dat hij een populair boek wilde leveren. Dat is het gelukkig niet geworden, er staan verhalen en redeneringen in die het grondig óverwegen waard zijn; soms vooronderstelt de auteur vrij veel theologische en historische kennis. Ook zijn beslissing om Coornhert steeds en uitvoerig zélf op vrijwel elke bladzijde in zijn eigen taal aan het woord te laten is begrijpelijk bij zo'n conscientieus auteur als Bonger is, maar de vloeiende leesbaarheid wordt er toch wel door geschaad. Het kost de lezer, die het niet gewend is, veel moeite om het zestiende-eeuwse Nederlands, vaak met verborgen bijbelse toespelingen, vlot te volgen.
Dóór al deze aan een intellectuele biografie vaak eigen kenmerken heen, gaat het tenslotte om een zeldzaam belangwekkende man.

Een ijveraar voor verdraagzaamheid, hetgeen Coornhert in de eerste plaats toch was, laadt bijna onvermijdelijk de schijn op zich van zélf wezenlijk niet zo verdraagzaam te zijn waar hij met onvermoeibare verbetenheid tot in de zoveelste instantie andersdenkenden achterna blijft zitten. Maar het ging hem om zaken van het allergrootste gewicht. Hij wilde wezen: „een willigh breeckyser van de moordelycke kercker der consciënten". Wonderlijk — maar in zékere zin begrijpelijk — doet het dan aan: hem te horen mededelen dat hij voor zijn geloofsovertuiging niet wil sterven maar haar desnoods wil verloochenen. Dat is eigenlijk een heel imposant standpunt voor een man die zijn tegenstanders tot in spelonken achtervolgt.
Het verwijt van ónverdraagzaamheid heeft hij bij zijn leven vaak te verduren gehad en ook na zijn dood wreef men hem dit aan. Hij heeft zich dit gerealiseerd, maar hij meende terecht dat de zaak van de denk- en spreek-vrijheid zó gewichtig was dat men gevaarlijke opinies niet mocht laten ontsnappen. De constructie: verbeten en onophoudelijke verdraagzaamheid verbergt het tegendeel, gaat uit van de bedekte vooronderstelling dat tolerantie gelijkmoedig is, praktisch en bijna onverschillig voor nuances en tegenstellingen in levensovertuiging. Wie niet aflaat — zo redeneert men — tegenstanders van overtuiging te bestrijden, zal wel iets missen van de evenwichtigheid die eenvoudig genoegen neemt met het kleurenspectrum der meningen.
Coornhert heeft zich herhaaldelijk verdedigd — Bonger maakt het ook steeds weer duidelijk — hij had voor opinies op zich zelf geen eerbied, de dragers wilde hij respecteren. Het is evenwel een feit dat de drager zijn overtuiging ervaart als het vlees en merg van zijn persoonlijkheid. Het voornemen der eventuele verloochening — door Coornhert uitgesproken — is wezenlijk strijdig met de ernst die velen (en ook Coornhert) in hun overtuiging investeren.

Tenslotte rijst dan uit dit volle boek van Henk Bonger het ideologische beeld op van de mens Coornhert die over een afstand van vier eeuwen in menig opzicht ons verwant is.
In zekere zin — en beslist niet volstrekt — is hij, vooral temidden van dogmatici en zwartgalligen als Calvijn en Beza, een **optimist** te noemen. Op z'n tweeën-twintigste jaar zette hij zich aan het zware karwei om latijn te leren teneinde bij de kerkvaders de argumenten te vergaren om zijn overtuiging te staven: dat de erfzonde en de predestinatie als verwerpelijke leerstukken beschouwd moeten worden. Hij gelooft hardnekkig in de zedelijke potenties van de mens om een godgevallig, moreel leven te leiden. De dood is bij hem dan ook geen straf voor de erfzonde, maar een natuurlijk gebeuren in de levensloop.
En zo provoceert hij de hem omringende wereld met zijn voorópstelling van de vrije wil en het eigen oordeel. „Want", zegt hij, „die voersienichheyt Gods . . . en can u tot uwer salicheyt letten noch helpen, dan uwen wille alleen, dye u god vrij ende los heeft ghegheven."
In de tweede plaats lijkt hij mij toch ook in belangrijke zaken een **rationalist.** Een zondaar is voor hem een dolende in onwetendheid; zonde noemt hij on-

verstand, 'n slechte gewoonte. Zó rationalistisch zijn wij niet meer. De drijfveren van niet-rationele aard vormen voor ons de ware inhoud van het morele. Het befaamde adagium, dat een wandaad eigenlijk een rekenfout is, kunnen we alleen nog maar als een geestigheid waarderen. Voor Coornhert is er uitkomst door wil en oordeel, alhoewel niet zonder genade. Die wil verzwakt hij echter weer in morele betekenis door de goede wil geen bijzondere individuele waarde toe te kennen, waardoor het accent nog meer verschuift naar het rationele oordeel.
Zo bouwt hij stap voor stap in die zestiende eeuw zijn idee der **volmaakbaarheid** — in vijf stappen — op. Centraal plaatst hij daarin de „gulden gedachte" der wederkerigheid — wat gij niet wilt dat u geschiedt . . .

Geleidelijk krijgen we zicht op de grondnotie van deze merkwaardige levensovertuiging: de opdracht tot vrije, gewetensvolle interpretatie van het mens- en wereld-gebeuren. Naar overwegend spiritualistische maatstaf, meent Coornhert, moeten wij zélf uitleggen, oordelen en beslissen. Er staat niet zoveel vast. Daardoor worden opinies ook riskanter en wordt dientengevolge enerzijds de strijd der meningen zowel als de verdraagzaamheid aan de andere kant steeds noodzakelijker. Het waarheidscriterium is uiteindelijk nergens afdoende gegeven; we moeten waarheid en recht op eigen kracht, wikkend en wegend, in voortdurende dialoog overeenkomen. Het doodsgevaar dreigt van hen die de vraag naar het ware en rechtmatige willen doen verstommen door een dogmatische machtsspreuk.
In dit rijke boek van Bonger is overvloedig aangetoond dat Coornhert een kolos was in de traditie van het vrije denken, de oordeelsmethode van het moderne humanisme.

P. Spigt

Notities van een lezer

Eigenlijk is het een bewering die je op je gevoel af doet: het ontstaan van de autobiografie in volwassen gedaante — in de zestiende eeuw — moet evenwijdig liggen aan het gebruik van de **spiegel** en het ontstaan van het **zelfportret** in de schilderkunst.

Maar het bleek wáár te zijn, vrijwel exact gelijktijdig. Het ongeveer zwaartste boek — ook letterlijk — over het zelfportret is van *Ernst Benkard:* „Das Selbstbildnis, vom 15. bis zum Beginn des 18. Jahrhunderts", (Berlin 1927). En deze kunsthistoricus heeft grondig gespeurd naar de eerste tekenen van het zelfportret. Hij heeft het eerste zelfportret in 1447 gevonden op een groot schilderij van Fra Filippo Lippi (1406-1469). In een hoek van de compositie heeft Lippi zich in een detail zelf afgebeeld. Benkard zegt: „Soweit ich sehe, läszt sich das erste einwandfrei beglaubigte Selbstbildnis eines Malers im Jahre 1447 . . . nachweisen". Maar nog terzijde, in een detail, als het ware tersluiks. „Wir begegnen also dem Selbstbildnis zuerst in der *assistenza* heiliger Geschichten". Pas in de loop van de zestiende eeuw komt het zelfportret volop in de mode. Benkard geeft een aanloop tot verklaring en ziet er in: een begin van de emancipatie van de schilder als zelfstandig ambachtsman die zijn eigen persoonlijkheid ontdekte.

Dit zijn nog maar vlakke en weinig zeggende woorden die nog niet bij benadering verduidelijken wat er geleidelijk in eeuwen van ontwikkeling gebeurd is voordat mensen het wonder van het eigen *ik* ervoeren en er steeds breder en diepzinniger over gingen getuigen. Het is ook niet zo geweest dat op zeker moment iemand op een mooie dag de handspiegel van de toilettafel opnam en zich te pletter schrok toen hij zichzelf zag afgebeeld.
De geschiedenis van de goede, vlakke, glazen spiegel is er één van eeuwen. Technisch heeft men heel lang gedokterd, via de bolle, holle, vertekenende, metalen, onheldere spiegel. Men wilde zonder enige twijfel zichzelf zien — om het heel banaal te zeggen.

Opvallend is weer de gelijktijdigheid. In een Franse dissertatie wordt de geschiedenis verteld. Het boek is van *Julien Eymard:* „Le thème du miroir dans la poésie française", (Lille, 1975). Hij zegt: „Alles veranderde met de uitvinding van het blanke, vlakke glas — direct genoemd cristallijn en later: kristal — op grond van de zuiverheid en precisie". De toepassing van de vinding

begon in Venetië, in 1503. De eerste werkelijk grote autobiografen: Cardano en Cellini werden geboren, respectievelijk in 1500 en 1501.

* *
*

Nog niet zo lang geleden — ik dacht: in het begin van dit jaar — is er een herdruk uitgekomen van een uiterst belangrijk boek dat in 1960 als dissertatie bij de Arbeiderspers in Amsterdam was verschenen: **Nihilisme en cultuur** door **J. Goudsblom.**

In de eerste plaats moet gezegd worden dat het boek van voortreffelijke stijl is. Gomperts heeft er in een recensie destijds al op gewezen, dat het een verademing is een geducht wetenschappelijk boek te lezen dat zo „vloeibaar" is geschreven. Het onderwerp wordt boeiend behandeld hoewel het zin voor zin op wat men noemt „belegstukken" is gebouwd. Een stelling bij het proefschrift van '60 levert als het ware de verklaring voor de leesbaarheid: „Het oordeel dat Menno ter Braak te cerebraal zou zijn geweest snijdt niet alleen als verwijt te weinig hout, maar betekent bovendien een miskenning van zijn sterk romantische inslag".

Die romantiek ervaart men als ondertoon ook als men dit boek van Goudsblom aandachtig leest. Achter de afstandelijke wetenschappelijke betoogtrant blijft niet verborgen dat de schrijver bij de nihilistische problematiek intellectueel maar vooral ook emotioneel is betrokken, zozeer dat hij zijn methodiek verdiept heeft tot een welhaast persoonlijk onderzoek. In het nieuwe voorwoord brengt hij heel kort het probleem van zijn boek alsmede zijn eigen betrokkenheid onder woorden: „Hebben wij niet als leden van een geciviliseerde samenleving geleerd dat we bereid moeten zijn de redenen van ons handelen ter discussie te stellen en te onderzoeken, en blijkt tegelijkertijd niet telkens weer dat geen enkel argument waarmee we praktische beslissingen of morele oordelen zouden willen rechtvaardigen uiteindelijk tegen een kritisch onderzoek bestand is? Dit dilemma vormde voor mij de kern van het nihilisme".

Om deze problematiek uit te diepen heeft Goudsblom gekozen voor de methode van de literatuurstudie. Hij is grondig de sporen nagegaan die tenslotte leidden naar de volgens de auteur belangrijkste exponent van het nihilisme: Friedrich Nietzsche. Daarbij kwamen in één tragische figuur de lijnen samen van de voortdurende en tenslotte ondragelijke spanning die het „waarheidsgebod" in onze cultuur teweeg bracht.

Het is de geschiedenis van de secularisatie: het onstuitbare en immanente verlangen naar waarheid, zekerheid incasseert steeds heviger teleurstellingen door het falen van de waarheidsaanspraken van de godsdiensten. Maar dat niet alleen: elke absolutistische pretentie van onaantastbare en onwrikbare waarheden vervalt onder het relativerende denken. En met de waarheden waant men dat waarheid als relatiebegrip waardeloos is.

Op dit punt heb ik altijd een lichte aarzeling gevoeld bij het betoog van

Goudsblom. Zijn gehele betoog behandelt de waarheidsvraag. Maar er kan niet zonder meer voorbijgegaan worden aan het probleem der waarden. Ik heb aldoor het gevoel dat hij niet voldoende de fundering der waarden betrokken heeft bij zijn onderzoek. In de door mij hiervoor geciteerde zin, waarin hij zijn probleem stelde, spreekt hij óók over „morele oordelen". In zijn boek houdt hij de logische vraag niet altijd scherp gescheiden van de zedelijke problematiek.
Zijn boek vraagt eigenlijk om een vervolg, met name over de verschuivingen in de nihilistische problematiek op zichzelf. Zoals hij het in zijn nieuwe inleiding zegt: van — „niets is waar *dus* is alles geoorloofd" — naar: „alles is geoorloofd, dus is er niets waar". De bevrijdings-, de emancipatieproblematiek compliceert het vraagstuk niet onaanzienlijk en een studie hiervan zou kunnen leiden tot een doordachte sociologie van het nihilisme, vooral ná de zestiger jaren.

* *
*

Elisabeth Eybers, de Zuidafrikaanse dichteres die al vijftien jaar in Amsterdam woont heeft de Constantijn Huygensprijs ontvangen als onderscheiding voor haar hele werk. Van het begin af heeft haar poëzie mij overmatig geboeid ondanks de weerbarstigheid van de taal. Het is toch niet zo erg makkelijk om het Zuidafrikaans vlot te lezen. Ik heb gemerkt dat hardop-lezen erg kan helpen.
Een van haar eerste sonnetten — dat mij al zoveel jaren dierbaar is — schrijf ik, zorgvuldig in de vorm, hier voor U over:
„My hele leve lank sal ek moet boet
omdat ek in ligvaardigheid en lus
jou uit bestaansloosheid se diepe rus
geruk het in die strik van vlees en bloed.

'n Vrou het die vermetelheid en moed
om godna-apend leve te laat word,
maar nooit kan sy, onmagtig ná haar kort
triomf, vervulling dwing of ramp verhoed.

Sy het haar lot gekies: vir haar sal nooit
vreugde eenvoudig wees of skoonheid klaar,
sy sal niks weet van sorgloosheid en rus,

want ná haar eerste uitdaag van die dood
blij alles slegs 'n tweestrijd tussen haar
en hom, waarvan die afloop seker is".
Zij is een van de heel weinige dichteressen die de Zuidafrikaanse literatuur heeft opgeleverd. Zij werd geboren in 1915 te Klerksdorp in Transvaal als

tweede dochter van een predikant. Zij heeft van '32 tot '36 letteren gestudeerd en trouwde in 1937 met Albert Wessels. In 1963 kwam zij in Amsterdam wonen. Haar verzen zijn nuchter en helder, steeds vervuld van een lichte beduchtheid voor verlatenheid, rampen en dood. Ze zijn vloeiend zacht en vaak van een beheerste droefheid die aangrijpend is.
Uit haar latere bundels — die bij Geert van Oorschot en bij Querido zijn uitgegeven — haal ik nog een klein vers aan:
„*Wag*
Omarm hom sag
Jy het hom, aarde, en jy mag hom hou
langer dan elke vrou.
Ek hou die wag".

* *
*

Bij de uitreiking aan hem van de P. C. Hooft-prijs heeft de schrijver **Rudy Kousbroek** niet het gebruikelijke dankwoord uitgesproken, maar een hartekreet geslaakt, zoals hij het noemde. Hij prees uiteraard de steun aan kunstenaars, maar hij luchtte zijn bezorgdheid door de afwezigheid van een vatbaar, competent publiek. Hij achtte het juist en goed dat de overheid de kreativiteit van de kunstenaars financieel zoveel doenlijk mogelijk maakt, maar hij beschouwt dit als een eigenlijk onmogelijke situatie. Door een aantal oorzaken die hij enigszins uitgewerkt opsomde ontbreekt er een werkelijk cultureel geïnteresseerd publiek. Die oorzaken zoekt Kousbroek onder meer in het gevoel van gêne ten opzichte van het zogenaamd hogere, in schuldgevoelens, in zuinigheid, in onverschilligheid en gemakzucht — ook merkbaar in onderwijsopvattingen.
Hij doelde niet alleen op een eventueel paralellisme van materiële en culturele armoede, maar hij wees vooral ook naar de beter gesitueerde groepen. In mijn hart ga ik altijd een heel eind mee met deze soort boutades. Ook ik heb de gebruikelijke ergernis als ik de soms heel voze argumenten hoor om het opstel en de zins- en woordontleding op de school af te schaffen en als ik het Frans geleidelijk op de middelbare scholen zie afdrijven. Maar het voorbeeld van *Huizinga* waarschuwt mij altijd weer op tijd. Het is bekend: Huizinga — de briljante historicus — hield op 8 maart 1935 in Brussel een redevoering, werkte die uit en kort daarna verscheen zijn beroemde „rede tegen de geest van de eeuw": *In de schaduwen van morgen.* Dat boek, soms heel knap en scherpgevoelig maar ook wel oppervlakkig en misvattend, was duidelijk één gróte ergernis van een uiterst beschaafde, erudiete man in een veranderende wereld. Men noemde het boek, variërend wel spottend: in het zonnetje van gisteren. En inderdaad, verstopt door irritatie en afkeer, zag Huizinga voorbij aan de sociaal-economische, politieke kant van de gebeurtenissen. Dan klinkt zo'n op zichzelf juiste klacht over de banalisering van de tijd licht als een machteloze en misplaatste wanhoopskreet. In de oorlog, (na

de oorlog gepubliceerd), deed hij het — veel slechter — nog eens over in *Geschonden wereld.* Deze soort van uitingen zijn voor mij een schrikbeeld. Kousbroek sprak bij zijn prijsuitreiking natuurlijk wel naar mijn hart. Maar mij bekruipen dan allerlei gevoelens van twijfel. Met onze culturele voorkeur staan we op een dun vliesje ijs. Als allerlei hulp van overheidswege vandaag stopt dan zal morgen een heel groot deel van die cultuur langzaamaan op z'n rug zich gaan uitstrekken. Opgeschreven. Niet alleen doordat instantelijk allerlei dingen onmógelijk worden, maar omdat de materiële basis tot veel inspirerends dan gaat verdorren.

Maar er is meer. Ik probeer me steeds goed in het hoofd te houden dat wat wij de cultuur plegen te noemen toch een tamelijk elitaire zaak is. Abel Herzberg heeft eens gezegd — Van den Boomen herinnerde er in De Nieuwe Linie aan — dat weliswaar de Mei van Gorter een toppunt van de Nederlandse literatuur is, maar dat de Nederlandse cultuur aangeduid kan worden door die jongen die fluitend langs de watergracht slentert.

Wat ik hier nu ditkeer in deze notities opschrijf, over het probleem der waarheid en het nihilisme, de zachte poëzie van Eybers in een lichtelijk vreemde taal, de essayistische kunst van de verontruste Kousbroek — het is voor een kleine kring van betrokkenen. Boeken van verfijnd belang halen — op enkele onverklaarbare wonderen na — niet grotere oplagen dan enkele honderden. Op zo'n avond als nu zitten in het hele land enkele duizende mensen in een theater of een concertzaal. Maar miljoenen zitten voor de buis. En, om in de sfeer te blijven: so what?

Eigenlijk kom ik nooit goed uit de voeten met irritaties; vooral de gemakkelijk-agressieve uitschieters — als zo'n boutade van Kousbroek — geven mij een gevoel van zinloosheid en misplaatsheid.

Cultuur is altijd, in zijn begrensde vorm, een zaak van elite, wat groter, wat kleiner. Maar de cultuur van een gemeenschap, in een bepaalde tijd is een affaire van veel bredere, veel gevarieerder aard. Als je er naar verlangt om die brede basis zo nauw mogelijk aan te laten sluiten bij die onvermijdelijke elite — en daar is goede reden voor — dan moeten er heel diep insnijdende politieke, en dientengevolge sociaal-economische beslissingen voorgestaan worden. Die natuurlijk pas op heel lange termijn effect zullen hebben.

Mij weerhoudt dus iets om instemming te betuigen met zulke kreten als van Kousbroek — die ik stil voor mezelf herhaaldelijk uit — doordat ze mooie, waardeloze onzin bevatten. De cultuur die Kousbroek bedoelt: een meelevend, bevattelijk, competent en kritisch publiek ontstaat in een andere maatschappij, door sociale veranderingen en geduldige grondige vorming, vorming en vorming — tot eerbied en zorgvuldigheid.

P. Spigt

HUMANISTISCHE STICHTING SOCRATES

De Stichting is in het leven geroepen

- om de doordenking van de wetenschappelijke en culturele achtergrond van het moderne humanisme te bevorderen,
- om de mogelijkheden te scheppen voor een uitwisseling van gedachten omtrent de fundamentele vragen waarvoor het humanisme geplaatst wordt,
- om door publikaties op wetenschappelijk niveau het moderne humanisme te verdiepen en te verbreiden.

Vormen van deelneming:

a. donatie van tenminste *f* 35,— per jaar ter ondersteuning van de bijzondere leerstoelen,
b. contributie van tenminste *f* 17,50 per jaar.

Donateurs worden tevens als contribuanten beschouwd.

De stichting geeft uit

rekenschap

driemaandelijks tijdschrift voor wetenschap en cultuur, onder redactie van prof. dr. J. C. BRANDT CORSTIUS, prof. dr. H. FREUDENTHAL, prof. mr. A. KOMEN, P. KRUG, dr. J. VAN LONDEN, prof. dr. J. P. VAN PRAAG, dr. J. ROSENBERG, prof. dr. B. W. SCHAPER, P. SPIGT, drs. R. TIELMAN.

Het abonnement loopt van 1 januari t/m 31 december. Abonnementsprijs *f* 32,50; losse nummers *f* 8,50.

Het adres van de Stichting Socrates en van de redactie en administratie van Rekenschap: Oudegracht 152 - Postbus 114 - Utrecht. Telefoon (030) 318145.

Voor betalingen van donaties, contributies en abonnementsgelden giro 58.22.93 t.n.v. de Humanistische Stichting Socrates.

LVH
BIBLIOTHEEK
Van Asch van Wijckstraat 39
Tel: (030) 839 01 00